

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ВОЛИНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ЛЕСІ УКРАЇНКИ**

Кафедра теорії і методики початкової освіти

На правах рукопису

ПРИТОЛЮК ДІАНА ОЛЕКСАНДРІВНА

**ФОРМУВАННЯ ДУХОВНО–МОРАЛЬНИХ ЯКОСТЕЙ МОЛОДШИХ
ШКОЛЯРІВ У ПРОЦЕСІ НАВЧАННЯ**

Спеціальність 013 Початкова освіта
Освітньо-професійна програма Початкова освіта
Робота на здобуття освітнього ступеня «Магістр»

РЕКОМЕНДОВАНО ДО ЗАХИСТУ

Протокол №

засідання кафедри теорії і методики

початкової освіти від . . 2024 р.

Науковий керівник:

Рославець Руслана Миколаївна,

кандидат педагогічних наук, доцент

Завідувач кафедри _____ проф. Пріма Р. М.

Луцьк – 2024

Анотація

У кваліфікаційній роботі на основі аналізу наукової та навчально-методичної літератури розглядається проблема формування духовно-моральних якостей молодших школярів у процесі навчання. Вмотивовано актуальність та практичне значення теми, встановлено мету, визначено предмет, об'єкт та завдання роботи, зазначено методи.

У роботі проаналізовано філософські, психолого-педагогічні аспекти досліджуваної проблеми. Розкрито сутність і структуру духовно-моральних якостей молодших школярів у процесі навчання.

Визначено, обґрунтовано та експериментально перевірено ефективність змісту, форм і методів формування духовно-моральних якостей молодших школярів у процесі навчання.

Запропоновані в кваліфікаційному дослідженні теоретичні й методичні матеріали можуть бути корисними в освітньому процесі підготовки майбутніх учителів початкової школи; під час розроблення силабусів, освітніх компонентів, навчально-методичних рекомендацій для здобувачів вищої освіти.

Ключові слова: молодші школярі, моральне виховання, духовно-моральні якості, здобувачі початкової освіти, початкова школа.

Summery

In the qualification work, based on the analysis of scientific and educational and methodological literature, the problem of formation of spiritual and moral qualities of younger schoolchildren in the process of education is considered. The relevance and practical importance of the topic are motivated, the goal is established, the subject, object and tasks of the work are defined, methods are indicated.

Philosophical, psychological and pedagogical aspects of the investigated problem are analyzed in the work. The essence and structure of the spiritual and moral qualities of younger schoolchildren in the process of learning is revealed.

The effectiveness of the content, forms, and methods of forming the spiritual and moral qualities of younger schoolchildren in the learning process has been determined, substantiated, and experimentally verified.

The theoretical and methodical materials proposed in the qualification research can be useful in the educational process of training future primary school teachers; during the development of syllabi, educational components, educational and methodological recommendations for students of higher education.

Key words: younger schoolchildren, moral education, spiritual and moral qualities, students of primary education, primary school.

ЗМІСТ

ВСТУП	5
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ ДУХОВНО-МОРАЛЬНИХ ЯКОСТЕЙ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ У ПРОЦЕСІ НАВЧАННЯ.....	9
1.1.Формування духовно-моральних якостей молодших школярів як науково-педагогічна проблема.....	9
1.2.Особливості формування духовно-моральних якостей у молодшому шкільному віці.....	25
1.3.Роль позакласної роботи у формуванні духовно-моральних якостей здобувачів початкової освіти у процесі навчання.....	30
РОЗДІЛ 2.ДОСЛІДНИЦЬКО-ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНА РОБОТА З ФОРМУВАННЯ ДУХОВНО-МОРАЛЬНИХ ЯКОСТЕЙ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ У ПРОЦЕСІ НАВЧАННЯ.....	41
2.1.Стан сформованості духовно-моральних якостей молодших школярів у Новій українській школі.....	41
2.2.Теоретичне обґрунтування та експериментальна перевірка педагогічних умов формування духовно-моральних якостей молодших школярів у процесі навчання	46
2.3.Аналіз і результати педагогічного експерименту	59
ВИСНОВКИ.....	61
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	63
ДОДАТКИ.....	68

ВСТУП

Соціальні та економічні зміни, які відбуваються нині у суспільстві, актуалізували проблеми морального розвитку особистості. Формування духовно-моральних якостей – модель для виховання і навчання громадянина суспільства майбутнього. Постало питання – становлення гідної, вільної людини, яка може логічно, самостійно та творчо мислити, розмірковувати, спілкуватися, чути себе та слухати інших.

Створення максимально сприятливих умов для розвитку індивідуальності є одна з необхідних умов динамічності та адаптивності суспільства до мінливого інформаційного світу. Налаштована на позитив здорова психіка дитини давно стала предметом уваги не тільки психологів, а й усього суспільства, особливо освіти, оскільки саме в її середовищі відбувається становлення людини. Українська школа не може залишатися осторонь генерального напрямку розвитку світової освіти.

Тільки духовно-моральні якості забезпечать цілісність народу нашої держави, його національне відродження, соціально-економічний і демократичний розвиток України, розбудову та удосконалення суверенної правової країни, гідне представлення нашої незламної «неньки» у світі.

Про необхідність духовно-моральних якостей людини, їх значущість для особистості прослідковується упродовж історичного розвитку людства.

Ці надважливі людські якості були головним стержнем у мислительській діяльності Сократа, Платона, Аристотеля; вони були в центрі вивчення філософів та педагогів-корифеїв Г.Гегеля, І.Гербарта, Я. Коменського, І.Канта; ця проблема пронизувала наукові праці відомих просвітителів минулого Б.Грінченка, О.Духновича, А.Макаренка, І.Огієнка, С. Русової, Г.Сковороди, В.Сухомлинського, К.Ушинського та ін.

До вивчення цієї багатогранної та важливої проблеми у формуванні індивідуума була постійно прикута увага філософів, психологів, педагогів, і це, закономірно, бо мораль як форма суспільної свідомості, постійно змінюється,

перебуваючи під впливом об'єктивних і суб'єктивних факторів, хоча і є спільні риси у моралі, що зберігаються від давніх часів і до нині.

Питання виховання духовно-моральних цінностей людини окреслюють науковці багатоаспектно, як от: В.Зибковець, І.Мар'єнко як структуру моральної свідомості; виховання моральної культури індивідуума – таку думку висловлюють Т. Гуменникова, В.Бачінін; формування моральної активності молодших школярів розглядають І. Зайцева, Л. Крайнова; класифікацію емоцій і почуттів та їх властивості – Є.Богданов, Б.Додонов, А.Запорожець, К. Платонов, К.Ушинський, О.Чебикін та ін.; функції відчущань у процесі морального виховання дітей – вбачають В.Блюмкін, Г.Гумницький, І.Свадковський, М.Стельманович, В.Сухомлинський та ін.

Науковці окреслюють різні засоби духовно-морального виховання дитини. Серед них: національний фольклор (О.Барабаш, А. Богуш, С.Горбенко, М.Стельмахович); художні видання (Н.Ільїнська, Т.Ружевиц); казка (Т.Гризоглазова, В.Сухомлинський, А.Щербо); театральна творчість школярів (С. Нікорова, Т.Шевчук); театр ляльок (Л.Чуриліна).

Таким чином, тільки в органічному поєднанні усіх форм, методів та прийомів роботи, що відповідають вимогам початкової ланки освіти, можна досягти результативності у вихованні молодшого школяра з високими духовно-моральними цінностями.

Зважаючи на актуальність проблеми, нами було обрано **тему кваліфікаційної роботи** «Формування духовно-моральних якостей молодших школярів у процесі навчання».

Мета кваліфікаційної роботи полягає в теоретичному обґрунтуванні та експериментальній перевірці ефективності педагогічних умов формування духовно-моральних якостей молодших школярів у процесі навчання.

Для досягнення мети нами було визначено наступні завдання кваліфікаційного дослідження:

1.Проаналізувати проблему формування духовно-моральних якостей у філософській та психолого-педагогічній літературі.

2.Схарактеризувати особливості формування духовно-моральних якостей у молодших школярів.

3.Визначити стан сформованості духовно-моральних якостей молодших школярів у Новій українській школі.

4.Обґрунтувати та експериментально перевірити педагогічні умови формування духовно-моральних якостей здобувачів початкової освіти у процесі навчання.

Об'єкт кваліфікаційного дослідження: процес формування духовно-моральних якостей у здобувачів початкової освіти.

Предметом дослідження: є педагогічні умови формування духовно-моральних якостей молодших школярів в освітньому процесі.

Для досягнення поставленої мети, вирішення завдань ми скористалися комплексом взаємопов'язаних методів дослідження:

– теоретичні: науковий аналіз психолого-педагогічної та філософської літератури, державних документів; аналіз й узагальнення досвіду роботи вчителів; синтез, порівняння, узагальнення і систематизація теоретичних даних для визначення мети та завдань роботи; порівняння й узагальнення літературних джерел;

– емпіричні: педагогічне спостереження за освітнім процесом, анкетування здобувачів початкової освіти, бесіди з ними та з учителями, що сприяло вивченню стану проблеми в практиці роботи школи; обсерваційні для виявлення рівнів сформованості духовно-моральних якостей молодших школярів у процесі навчання; педагогічний експеримент;

– статистичні: кількісний та якісний аналіз результатів дослідження із використанням методів математичної статистики, що забезпечило достовірність результатів експерименту.

Наукова новизна теоретичне значення дослідження полягає у визначенні теоретичних основ для вирішення проблеми формування моральних понять у молодших школярів; уточнено сутність понять «моральне виховання», «духовно-моральні якості»; виокремлено та обґрунтовано педагогічні умови

формування духовно-моральних якостей здобувачів початкової освіти у процесі навчання.

Практична значущість дослідження виконаної роботи полягає тому, що дана методика може бути реалізована у практиці роботи початкової школи. Розробки і впровадження її послужать у практичній роботі вчителям початкових класів для підвищення рівня зацікавленості молодших школярів.

Апробація результатів дослідження здійснювалась на Міжнародній науково-практичній конференції Сучасні світові тенденції розвитку науки, освіти і технологій : збірник тез доповідей міжнародної науково-практичної конференції (Біла Церква, 20 березня 2024 р.): у 2 ч. Біла Церква : ЦФЕНД, 2024. Ч. 2. 91 с. Результати дослідження висвітлені у публікації «Формування духовно-моральних якостей здобувачів початкової освіти в освітньому процесі».

Експериментальна база дослідження. Експериментальна робота здійснювалась протягом 2023-2024 рр. на базі Комунального закладу загальної середньої освіти «Луцький ліцей №27 Луцької міської ради».

Структура кваліфікаційної роботи. Кваліфікаційна робота викладена на 68 сторінках комп'ютерного тексту. Складається зі вступу, двох розділів, висновків, списку використаних джерел (58) та 3-х додатків.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ ДУХОВНО-МОРАЛЬНИХ ЯКОСТЕЙ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ У ПРОЦЕСІ НАВЧАННЯ

1.1.Формування духовно-моральних якостей молодших школярів як науково-педагогічна проблема

Суверенність і незалежність України створили передумови для відродження української духовності, розв'язання проблем національного характеру, в першу чергу, духовного розквіту людини, формуванню високих моральних якостей, які є лоном відродження української культури, державності, усвідомленні власної самобутності та самосвідомості.

Всебічно розвинена особистість у своїй діяльності керується принципами гуманізму, добра, милосердя. Ці принципи засвоюються у процесі морального виховання вже у дітей молодшого шкільного віку.

У світовій освітній практиці ця проблема набуває все більшої значущості, а реформування освіти враховує ці тенденції, визначає їх пріоритетними в освітній політиці майбутнього.

Кожен школяр, зростаючи і розвиваючись, отримує певні духовно-моральні якості, що осмислюються в його свідомості: це поняття добра і зла, справедливості і неправди, обов'язки, вчинки, діяння, совість, честь і гідність.

Соціальні та економічні зміни, які відбуваються нині у суспільстві, актуалізували проблеми морального розвитку особистості. Формування духовно-моральних якостей – модель для виховання й навчання громадянина суспільства майбутнього.

Постало питання – становлення гідної, вільної людини, яка може логічно, та творчо мислити, розмірковувати, спілкуватися, чути та слухати інших.

Створення максимально сприятливих умов для розвитку індивідуальності є одна з найнеобхідніших динамічності та адаптивності суспільства до мінливого інформаційного світу. Налаштована на позитив здорова психіка

дитини давно стала предметом уваги не тільки психологів, а й усіх сфер суспільства, особливо освіти, оскільки саме в її лоні відбувається становлення людини. Нова українська школа не може залишатися осторонь генерального напрямку розвитку світової освіти. Тільки духовно-моральне виховання забезпечить цілісність народу України, його національне відродження, соціально-економічний і демократичний розвиток, розбудову та вдосконалення суверенної правової держави, гідне представлення нашої країни у світі.

Про необхідність духовно-моральних якостей людини, їх значущість для особистості, прослідковується упродовж історичного розвитку людства. «Духовність характеризує свідомість людини, її вчинки, дії, життя в цілому, яке вона проживає, це її атрибут, на противагу бездуховності, втрати людиною її суб'єктивних якостей та перетворення у звичайний об'єкт» [9, С. 144-150 С.].

Ця риса людини завжди присутня в ерудиції, високій моральності, в інтелігентності. Сьогодні рівень освіти і культури, людські ресурси та інтелект відносять до розряду національних багатств і пов'язують з ними майбутнє країни, а показником розвитку людських ресурсів, потенціалу країни вважається моральність і духовність здоров'я.

З прадавніх часів розвитку суспільства питання моралі було актуальним. Давньогрецькі філософи щодо цінностей людини висловлювали своє бачення, пов'язані з цим феноменом. Всі вони були одностайні в тому, що вищим проявом моральності є добродійність і благо. Зокрема, Сократ зауважував, що «зло здійснюється через незнання» [28, с.75].

Цінні думки з питань моральності висловив Демокрит, який зазначав, що в основі добродійності є здатність людини до сорому [51. С. 29-32].

Арістотель підкреслював, що людина володіє широкими можливостями у своєму моральному формуванні. Він стверджував ідею, відповідно до якої «у нашій владі бути моральним або порочним», «добродійність не дається нам від природи». Він зазначав, що «моральність – це надбання душі. Для здобуття добродійності одне з вирішальних місць займають знання, повчання

прекрасного. У вихованні першу роль відігравати прекрасне, а не дикотваринне»[17, С.11-15].

На цю ж проблему звертали увагу і вітчизняні мислителі з періоду Київської Русі. Згадаємо хоча б літописця Нестора, князів Ярослава Мудрого та Володимира Мономаха. Чого лише вартує пам'ятка XI ст. «Повчання князя Володимира Мономаха своїм дітям». «Повчання» містить ґрунтовні корисні поради: любити батьківщину, бути працелюбними, гуманними, чуйними до людей та ін. [28].

Питанню морального виховання значна увага приділялась педагогами і в епоху Відродження. Зокрема, організована школа Вікторіно де Фельтре була названа «Будинком радощів», яка наслідувала принцип гуманізму. Ф.Рабле у романі «Гаргантюа і Пантаґрюель» класично охарактеризував схоластичне середньовічне виховання, протиставивши його гуманістичному [28].

Велику цінність представляють педагогічні погляди англійського мислителя Т.Мора, які представлені у «Золотій книжці настільки корисній, як і забавній, про найкращий устрій держави і про новий острів Утопія». Мішель Монтень стверджував: «...Нехай совість і добродійність учня знаходять відображення в його мовленні та не знають іншого керівника, окрім розуму» [49, С.19-22].

Грандіозна робота, пов'язана з розвитком самобутньої української системи морального виховання молоді проводилась в епоху Відродження, в час, коли широко будувались різнобічні виховні заклади: це і братські, козацькі, січові, церковні, ремесельні та інші школи, в той же час у 1615 році була заснована Києво-Могилянська академія, у якій працювали визначні науковці: М.Смотрицький, Л.Зізаній, І.Гізель, Л.Баранович, Ф.Прокопович та ін. Світ побачили високо духовно-моральні їх твори «Тренос або плач східної церкви...» М.Смотрицького, «Наука з читання і розуміння письма словенського» Л.Зізанія, «Мир з богом людини» І.Гізеля, збірка «Меч духовний» Л. Барановича, «Перше учення отрокам» Ф. Прокоповича. У них

діячі обґрунтовували багато цікавих важливих суджень, думок розв'язаної проблеми, у тому числі становлення совісті [55].

У подальшому великий розголос охопив світ демократизм Запорізької Січі з його правилами організації та проведення козацьких рад, виборча система лідерів. Конституція Пилипа Орлика, видана у 1710, відображала ідеї і положення, зміст яких скерований на захист прав людини, нації, суверенності держави, у зв'язку з чим у національній системі просліджувалися ідеї народовладдя та гуманізму.

У нашому дослідженні центральне місце займають праці відомих учених А. Дістервега, Я. Коменського, І. Песталоцці.

Зокрема, Я.А. Коменський охарактеризував роль «материнської школи» у формуванні морального виховання, а одну із глав «Великої дидактики» (XIIIст.), найменував «Метод морального виховання», започаткувавши його так: «Все попереднє не так суттєво у порівнянні з головним – моральністю і благочестям» [15, 268с.], а потім означив 16 правил мистецтва, чим дав підказку, як розвивати моральність. У добродійності він зосереджував увагу на мудрості, помірності, мужності і справедливості, а у дітей виховувати скромність, доброзичливість, ввічливість, акуратність тощо.

Я.А. Коменський підкреслював, що збудувати особистість з духовно-моральними якостями можна тільки у тісному взаємозв'язку навчання і виховання. Власне до наукової праці «Правила поведінки» він використав слова Сенеки: «Навчання, по-перше, добрим моралям, а потім мудрості, бо без перших важко навчитись останнім», крім цього використав і народний вислів: «Хто встигає в науках, але відстає в добрих моралях, той більше відстає, ніж встигає» [21, с.102].

Великий педагог розглядає у вихованні людяності кардинальні добродієвості: мудрість, поміркованість, мужність і справедливість. Він стверджує, що людина не народжується з моральними якостями, вони викристалізуються різними обставинами життя, середовищем у якому живе людина. Мораль тісно пов'язана з вихованням мудрості, любові, а

поміркованість забезпечує у здійсненні того чи іншого вчинку дотримання почуття міри у мужності, де закладений фундамент витривалості та готовність на самопожертву, здійснення і вирішення завдання на користь іншого, не рахуючись зі своїми втратами, а дотримуючись обов'язковості і відповідальності [29].

Справедливість формується, коли людина відстоює свою правдиву точку зору, не ображаючи інших, уникає неправди, проявляє настирність, наполегливість та нівелює неправду.

Крім означених доброчесностей педагог наголошував виховувати у дітей і інші: скромність, слухняність, охайність, доброзичливість, увагу, повагу і шану до людей взагалі, а конкретно до люду похилого віку, працелюбство. Настановлення справедливості великий вплив мають зразки поведінки батьків, вчителів, вихователів, оточуюче середовище. Доцільно і бажано для виховання позитивних якостей з дітьми проводити позашкільні заходи, на яких розглядати їх різноплановість: це і вправи з моральної поведінки, тренінги, бесіди, що відображають морально-духовні теми і сприяють боротьбі з розбещеністю, лінощами, до чого призводить брехня. Важливо домогтися, щоб діти самостійно робили узагальнення, висновки, самооцінку.

Я.Коменський висловлює думку про те, що для школярів які роблять різні погані вчинки, навмисно ображають своїх однолітків слід вибирати розумні покарання, бо від виховання малечі залежить «виправлення людських справ на землі» та розвиток суспільства через удосконалення та щастя. Вчитель – душа і серце виховання, вони через те «поставлені на високо почесному місці, що для них вручена чудова посада, вище якої нічого не може бути під сонцем» [21].

У своїй книзі «Думки про виховання» Д.Локк акцентує увагу на виховання джентльмена, а головною метою ставлення особистості є моральна сфера. Дослідник наголошує, що джентльмен вирізняється, в першу чергу, «витонченістю у поведженні». Такий індивідуум збудується лише гуманними методами [11].

Всесвітньо відомі твори «Чи сприяє прогрес наук і мистецтв поліпшенню або погіршенню моральності», «Міркування про походження та причини нерівності між людьми», «Громадський вирок», «Еміль, або Про виховання», автором яких є Ж.Ж. Руссо, окреслюють ідею виховання загальнолюдських цінностей. Він розглядає три аспекти морального виховання: це виховання добрих почуттів, добрих міркувань і доброї волі [58 <http://www.lib.ua-ru.net>].

Д.Дідро наголошує, що моральність включає усі ціннісні функції особистості, а ключовим у цій сфері є дійова любов людини одна до одної, благодіяння. Така людина свої нахили, усі сердечні і діяльні помисли спрямовує на благого своїх рідних.

Учительству ж він адресував особливі вимоги. Важливо при цьому використовувати стимуляцію моральної поведінки та справедливий розподіл «заохочень і покарань» [17, С. 11-15].

У різних напрямках виховання, у тому числі морального, Й.Г. Песталоцці, використовував досвід швейцарської народної педагогіки, наголошував на необхідності опиратись на принцип природовідповідності. Він зазначав, що моральне виховання формується у сім'ї на базі батьківської любові до них. У сприятливому батьківському середовищі розвиваються моральні почуття.

На становленні морального виховання великий вплив має метод вправ, адже вправляння у хороших манерах, вчинках виховує всілякі волові якості.

Й. Песталоцці зазначав, що дитина у школі має почуватись природно та вільно, бо природні умови позитивно впливають на розвиток природно закладених у ній з дитинства розважливих у ній якостей, а при мудрому, розпланованому використанні форм і методів роботи вчитель, вирішуючи те чи інше завдання, поєднуючи продуктивну працю з навчанням та вміло об'єднавши їх, може досягти, таким чином, значних успіхів в цілому у вихованні дитини [17, С. 11-15].

А.Дістервег був цілком схильний розглядати мораль з позиції врахування особливостей культури країни, у якій дитина зростає, мужніє і розвивається, а мету виховання він розглядає у служінні «істині, красі й добру» [21].

Вчений одночасно ставив високі вимоги до вчителя і цінував його.

Прикладні морально-етичні засади виховання у педагогічну діяльність внесли і вітчизняні дослідники. Зокрема, освітній діяч України П. Беринда зауважив, що становлення моральної особистості здобувача початкової освіти відбувається на національному ґрунті.

На розвиток морального виховання значущо впливають традиції морального характеру, про що засвідчували просвітники-демократи, а представником їх був Г.С. Сковорода.

Будучи викладачем Харківської колегії, він жив дотримуючись морально-духовних правил і законів минулого – розпочинати навчання й виховання з використанням тих форм і прийомів навчання, що мають народну основу, а практику вивчення основ моралі він практикував на народній мудрості. Його вірші, казки, легенди і розповіді були завжди пронизані ідеями народної педагогіки. «Народна педагогіка завжди була тісно пов'язана з творчістю народу, тому з її чистих джерел черпає творче натхнення та живу думку не одне покоління видатних педагогів» [38 с.168].

Г.Сковорода розглядав виховання як засіб, що допомагає розкрити природні здібності на початку розвитку дитини і спрямувати її на шлях дійсного щастя й служіння Батьківщині. Він впевнений, що серцевиною мотивації морального виховання є почуття, які аспектно широко виявились у його вченні про «серце» особистості. На його тверде переконання серце – це єдність думок, почуттів, прагнень людини. Слід розуміти, що думки викликають в індивідуума щиросердя, глибинність почуттів, бо формуються у душі людини, зігріті почуттями, стають переконаннями, визначаючи її дії [15].

Великий педагог другої половини XIX століття К.Д. Ушинський, працюючи у Смольному інституті, зазначав, що питання духовно-морального виховання ґрунтується на засадах народознавства. Він приділяв виховуючому навчанню велику народність та повагу до дитини. К.Д. Ушинський переконаний, що «у вихованні все повинно ґрунтуватися на особистості вихователя. Вчитель має бути високomorальною, освіченою,

духовно багатою особистістю». Він зазначав, що вчитель має знати, що у школяра необхідно виховувати батьківщинознавство, товарицькість, гідність, чесність, сумлінність, надійність чітких уявлень про мораль [27, С. 275-276].

Основні принципи моралі у своїх творах висловив письменник І.П.Котляревський. Серед інших він назвав: порядність, працелюбство, чесність, відданість сім'ї, взаємоповага, сердечність, вміння критично оцінювати людей, поважати людську чуйність, енергійність, наполегливість у боротьбі за людське щастя та інші моральні загальнолюдські якості, одночасно висміюючи бездіяльність, розбещеність, непорядність, невічливе ставлення до батьків і старших, егоїзм, користолюбство, прагнення жити за рахунок інших, нечесність, себелюбство, підлабузництво.

Створена педагогічна система І.П.Котляревського передбачає гуманістичний характер вітчизняної класичної педагогіки, у якій відображено відданість і любов до рідного краю, батьківщини, уважне ставлення до людини, широкий демократизм і гуманізм [45,104-111].

Глибокою моральністю відзначаються твори видатного пророка Т.Г. Шевченка. Його твори сповнені духовності і сприяють пізнанню народної душі, становленню моральних ідеалів, ідей гуманізму, любові до дітей. Він наголошував про трудове виховання, визначав його характер, глибоко цінував етнопедагогіку, яка в кінцевому результаті здатна формувати високоморальну людину майбутнього. Відсутність же позитивних умов у вихованні призводить до нечистивості, лінтяйства, ганебних вчинків, виродженню моральності. А «Буквар південноруський», написаний для недільних шкіл Т.Г. Шевченком, чітко виражає глибоко людську моральність [48].

Великого значення моральному вихованню підростаючого покоління надавав І.Я. Франко, який використовував розмаїття усної народної творчості. Казки, які лягли в основу написання цілої низки творів письменника, відображають моральні норми та зацентовано, що вони залежать від історичних умов суспільного розвитку життя [55].<http://uk.wikipedia.org>

Позитивний вплив на розвиток морального виховання має народна педагогіка про що вказують ідеї та положення, висвітлені у творчості Лесі Українки, яка високо піднесла мораль і педагогічний ідеал народу.

Значне місце у розвитку моральних почуттів дитини займають народні традиції, на що акцентував увагу І.І. Огієнко, який зазначав, що створене власними руками, корисне людям і до результатів чужої праці вони не будуть байдужими [33]. Він часто використовував народну педагогічну мудрість та народний фольклор.

Нині дуже показово згадати і педагогічну спадщину А.С. Макаренка. Він наголошував на стосунках та взаєминах учителя та вихованця, вказував на колективістські взаємовідносини, поєднання шани, поступливості та водночас вимогливості до вихованців.

Великий педагог виставляє низку методів які можна продуктивно застосувати і які будуть ефективні при здійсненні морального виховання: прогностичний, інформаційно-просвітницький, орієнтаційно-трудоий, комунікативний, оцінний, застосування яких допоможе результативно здійснити означену мету і на сьогодні, і в подальшому [30]. Такі форми роботи можуть бути використані і середній, і у вищій ланках освіти.

На виховання людини з високими моральними якостями особливо наголошував педагог сучасності В.О. Сухомлинський. Саме тому він ставив питання про відродження національної системи морального виховання на засадах народної педагогіки, бо формуються духовно-моральні якості ще з дошкільних років у сім'ї, а при спільній дії батьків і школи цей вплив зростає, формується особистість.

У «школі радості» під «голубим небом» були створені умови сердечності, задушевності, чуйності, взаємодовіри та взаємодопомоги. У таких умовах «юнаки та дівчата прагнуть якомога швидше осмислити і правильно оцінити моральну сферу свого внутрішнього світу, визначити своє місце в сучасному й особливо в майбутньому житті» [42,с.306].

Духовний і моральний багатий внутрішній світ людини позитивно впливає на творчий розвиток, на організацію життя, побуту, викликає бажання дізнатися про світ більше, його витoki, звичаї, традиції минулого, дає можливість ширше і глибше впізнати духовне багатство, бо без розуміння понять «духовність», «моральність» неможливо скорегувати свої дії та вчинки.

Розглянемо зміст вище названих понять. У побуті, як правило, духовність кваліфікують як моральність, релігійність. Духовність високе, особливе – протиставляють низьким діям, гріховним, аморальним. Хоч і це абстрактне поняття, однак слово духовність застосовується як конкретна якість, про що засвідчують вирази зразка «людина великої духовності», «недостача духовності в суспільстві».

З точки зору релігії духовність тісно пов'язується з релігією, вірою, містичним досвідом, «спілкуванням з Богом».

Нечітке розуміння цього поняття призводить до використання його в різних цілях, твердженнях та демагогічній риториці, прикладом нарікань на «низьку духовність молоді» чи «занепад духовності суспільства».

А тепер з'ясуємо смисл «духовності» і розглянемо, що є її занепад, а що розвитком в силу розмитості цього поняття, нехай кожен вирішує сам [55].

У філософії поняття духовності пов'язане із формами суспільної свідомості та ототожнювались із формами організації знань. Ретельне вивчення зводився до уподібнення науково-універсального, «суспільного» змісту духовності. Сьогодні ж розглядається інша тенденція, де духовність за змістом співзвучна з релігійністю, моральними цінностями, які властиві тій чи іншій конфесії. Чіткого визначення поняття духовності немає у вчених і сьогодні. У філософії воно завжди відігравало основну роль у центральних питаннях: людина, її роль місце в житті, її суспільне призначення у навколишньому світі, зміст її буття, культура. На думку філософів Платона, Аристотеля, Юркевича, Григорія Сковороди поняття «духовності» походить від слова «дух», що означає рухливе повітря, повівання дихання, носія життя.

Перші уявлення про духовність відомі ще з прадавніх давен. Так Платон чітко відмежував духовність від тілесної суті, підкреслюючи, що це є специфічна людська властивість, а тілесне – це нижче, закладене природою людині. Аристотель же, відокремивши тілесне від духовного, однак розглядав їх рівноцінні.

Інші вчені «духовність» розглядають як категорію етики, що визначає моральну озброєність людської життєдіяльності, це живе джерело добродієвності людини, її моральна спроможність та вища цінність.

Кожній, окремо взятій людині, властива духовність, яка розвивається динамічно і залежить як від зовнішніх факторів, так і внутрішніх, бо саме вони впливають на світоглядні позиції, які цілі людина переслідує, до чого прагне.

Знавці проблеми духовності засвідчують, що виростити і виховати гідну людину, справжнього громадянина країни може лише високоосвічений, глибоко гуманний, національно-свідомий фахівець, який живе і творить на благо суспільства майбутнього своєї вітчизни, своєї нації. Це особистість, що має конкретні переконання, знає потреби людства, володіє справжніми людськими якостями.

Характерним виявом духовно-моральних якостей особистості є позитивне емоційно-ціннісне ставлення до себе.

Поняття «духовність» і «мораль» взаємопов'язані між собою. Так, у короткому словнику філософії вони співзвучні.

Світосприйняття «мораль» походить від латинське *mores* – вдачі принципи, правила поведінки людей, почуття, судження, у яких виражається нормативна регуляція відносин людей один з одним і суспільним цілим» Саме у цих категоріях і відбувається корегування нормативних відносин між людьми, між людиною і суспільством, у колективі різного профілю.

Слово «*mos*» існує в людині з поконвік-віків і в перекладі розуміється «характер, вдачу, звичай».

Компонуючи ці два значення М.Т. Цицерон утворив, слово «*moralis*» –

«той, що стосується вдачі, характеру, звичаїв», а пізніше Сенека та інші літературознавці використовувати це слово як мораль.

Поняття мораль В.І. Даль пояснював як «моральне вчення, правила для волі, совісті людини». Він зазначав, що «Моральний побут людини важливіший побуту речовинного» і «Відноситься до однієї половини духовного побуту, протилежний розумовому, але зіставляє загальний з ним духовний початок, до розумового відноситься істина і неправда, до морального – добро і зло. Добродесний, гречний, згодний із совістю, із законами правди, з достоїнством, з чистим і чесним серцем громадянина. Це людина чистої, бездоганної моральності. Усяка самовідданість є вчинок моральний, доброї моральності, доблесті» [2, С. 21-22].

Мораль, будучи формою суспільної свідомості, трактується як сукупність принципів, вимог, норм і правил і регулює поведінку людини у всіх її проявах, діях, вчинках, у різних сферах її життя.

Як зазначають сучасні вітчизняні вчені І.Д. Бех, В.К. Демиденко, М.І. Шилова загальнолюдські моральні цінності співзвучні з соціально-економічними перетвореннями у громадянському суспільстві, яке може характеризувати як спільність особистостей із розвиненими економічними, політичними, правовими, культурними духовно-моральними відносинами між її членами, як суспільство, яке постійно взаємодіє з державою, і, взагалі, як суспільство громадян високого соціального, культурного, політичного, морально-духовного статусу, які разом з державою утверджують незворотність демократичних перетворень.

Одночасно зазначимо, існує незаперечна догма, що не можна бути вільним від суспільства у якому ти живеш. Нині Україна переживає період відтворення демократичних традицій, хоча і повільно, однак впевнено прямує до демократичного суспільства. Це потребує громадянина зі сформованою громадянськістю як інтегрованої якості, яка є фундаментальною духовно-моральною якістю, світоглядною і психологічною характеристикою особистості.

Моральність – це втілення певних принципів, правил і норм у щоденній поведінці людини. Разом з тим мораль надає конкретних реальних якостей, які стають критерієм поведінки, що усвідомлено і оптимально віднайшла своє місце у суспільному житті.

Єдність моральної свідомості, моральних цінностей і поведінки взаємопов'язані, тільки при такій умові можна розв'язати проблеми, що стосуються відродження, української духовності та національного виховання, насамперед, духовного розвитку особистості, формування високих моральних якостей, почуття гуманізму дітей та молоді.

Тому так важливо сьогодні на першому плані постає питання необхідності розробки педагогічних основ морального виховання, які є вагомим засобом залучення особистості до системи суспільних відносин, побудованих на основі відповідальності, чесності, віротерпимості, почутті власної гідності.

У педагогічній літературі та практиці зміст понять якостей, їх кількість не мають чисельного визначення.

Вузловою складовою, яка визначає схильності, світосприйняття і діяльність індивідуальності, є свідомість і ставлення до самого себе, а надбудованою стоїть самосвідомість, тобто знання про себе і ставлення до себе.

Ціннісні орієнтири особистості постійно змінюються, а моральні чесноти часто нівелюються з погляду їх світосприйняття.

Відомо, що моральний розвиток дитини проявляється у поглядах, уявленнях, нормах, оцінках, а це характеризує їх поведінку і дії. Така особистість визначається узгодженістю своїх дій з інтересами інших людей. Вона відповідально ставиться до своїх вчинків, поважає закони, як в оточуючому світі, так і перед власною совістю.

Моральні уявлення і цінності розвиваються і збагачуються у суспільній колективній діяльності, тобто від того, як вона організована, залежить моральна спрямованість кожного учасника, виступають значущі моральні якості їх.

Моральна свідомість, будучи важливим компонентом суспільної свідомості у якості уявлень і понять, відображає реальні відношення і регулює моральний бік діяльності людини, бо вона має своєрідні форми і структури.

Рівень моральної свідомості практично можна оцінити, яким чином вона відтворна у системі моральних знань, у тому числі етичних, про норми, принципи, ідеали, оціночні судження, поняття, у яких трактується моральність та її компоненти. Стає цілком зрозумілим, яким чином суб'єкт вирисовує дійсність відповідно до своїх потреб. Це і є той практичний підхід, де з'ясовується, чого бажає, проектує, які абсолютні потреби вимагає суспільна дійсність.

Відповідно до того, хто є носієм моральної свідомості, розрізняють її види: це індивідуальна і суспільна. Важливими складовими першої – є почуття обов'язку, совісті, гідності, справедливості. Це той фактаж, що об'єднує емоційно-почуттєвий рівень. Він найтісніше взаємодіє з системними знаннями, поняттями добро і зло, щастя, сенс життя, справедливості, відповідальності, що відбивають розуміння та судження про моральні цінності.

Почуттєвий і раціональний рівні є підґрунтям моральних переконань, а воля, що є важливим компонентом індивідуума, перетворює його на активного суб'єкта, а бажання і помисли направляють на конкретні дії та вчинки.

То ж підкреслимо, що індивідуальна моральна свідомість, перебуваючи в органічному взаємозв'язку з почуттєвим, раціональним і вольовим компонентами формує суспільну моральну свідомість і є використовуваною у моральній творчості [28].

Носієм суспільної моральної свідомості є суспільство, яке акумулює не тільки практику сьогодення, але й структурує досвід поколінь минулого, цілих епох, досягнень та пошуків. Суспільна моральна свідомість має два рівні: емоційно-почуттєвий та раціонально-теоретичний. Така побудова суспільної свідомості спрямована на розв'язання важливих проблем, що пов'язана з суперечливістю змісту життя, з безпосередніми проблемами людини, носить

конкретний, як того вимагає суспільство, спільноти конкретний прагматичний характер.

У суспільній моральній свідомості цілісно поєднані теоретичний рівень і система понять. Духовно-практичне освоєння світу відбувається через моральну свідомість. Вона є інструментарієм і пізнання моральної сфери, і ступенем пізнання та взаємно пов'язані між собою. Моральна свідомість наповнюється і змінюється разом із розвитком людства, етносів, націй та національної духовної культури [18, С.77-85].

Чітко і найбільш зрозуміло поняття моральної свідомості трактується моральною філософією, конкретніше етикою, яка охарактеризовує вищий професійний рівень моральної свідомості, а найскладніші, основні з них, які подають основні сфери морального життя, набувають категоріальний статус, як-от: добро і зло, сенс життя і щастя, обов'язок і совість, моральний вибір і відповідальність. Побудова і смисл основних понять і категорій етики відображені в історії етичної думки. Постійні зміни у моральному житті, становлення духовної культури, нові підходи до з'ясування теоретичних проблем моралі наповнили її новим змістом, і поняття моральної свідомості стали глибшими і змістовнішими.

З прадавніх давен вважається, що надважливою ознакою гармонійно досконалої особистості є естетизм. Так, характеризуючи гуманну особистість, стародавні греки долучали слово «калоскагатія», що означає калос – прекрасний, агатос – добрий і представляли її як втілення найкращих рис краси та добра, а благо вважали як вищу ідею і впроваджувати її у процес виховання зобов'язані педагоги, оскільки блага прагнуть усі.

Отже, виходячи із вище означеного нами та посилаючись на думку вчених ми переконливо стверджуємо: «Людина, яка керується у своїй діяльності, поведінці вічними цінностями, завжди має підвищену енергію життя, високий настрій, ініціативність і підприємливість, глибоку віру в свої сили, перемогу добра над злом» [1, С. 3-11].

Розв'язання завдань, що стосуються рівня досконалості морально розвиненої особистості залежить від того, на скільки у неї акумулюються моральна свідомість, моральні цінності і поведінка. Головним є питання про зміст духовно-моральних якостей, оскільки вони і визначають соціальну спрямованість людини. А щоб вони були дієвими, їх необхідно наповнювати вольовим змістом і спрямованістю. Тільки при такій умові буде побудована дієва мораль, яка і визначить стійкий і впевнений напрямок поведінки підлітка.

Вчені окреслюють, що регулювати поведінкою людини можна двома способами: зовнішнє, яке ґрунтується на громадській думці і внутрішнє, що сформоване на моральній свідомості, власних мотивах, добровільній поведінці. Людина певні дії виконує свідомо. Підґрунтям внутрішньої моральної свідомості кожного індивідуума є його духовно-моральні якості.

Видатні педагоги та психологи систематизували духовно-моральні якості особистості і на цій основі ми виділили чотири типи тих, що мають найбільш стійкий морально-духовний зміст: почуття солідарності і товариськості, усвідомлення обов'язку і відповідальності; гуманістична направленість; комплексні якості, які сприяють здійсненню основної мети морального регулювання – у їх взаємодійності; якості, що відлунюють моральне регулювання поведінки.

Хоч і духовно-моральні якості різні за функціями, однак вони, доповнюючи одна одну, складають величезний ефект при взаємодії.

На рівень духовно-морального виховання впливають такі чинники: здоров'я організму, соціальне оточення, власна активна діяльність, суспільний лад, позитивний приклад близьких і рідних, батьків та й власна воля особистості, її бажання, усвідомлення того, чого вона прагне. Воля допомагає самостійно вдосконалюватись і таке стремління може бути у будь-якому віці, бо духовно-морального виховання – процес безупинний, що розпочинається від народження дитини і продовжується до тих пір, поки вона живе. Однак зазначимо, що у різні періоди життя в особистому розвитку дитини бере участь різна кількість соціальних інституцій. В час від народження до трьох років

переважає родинне виховання та додається вплив однолітків і деякої категорії дорослих людей.

Духовно-моральне виховання скеровує на те, що український громадянин при будь-яких обставинах, незалежно від ситуацій у які він потрапив, має видавати свої найкращі людські якості, навіть інтуїтивно.

Визначальним є життя в соціумі, де у профілактичному сенсі негативних явищ мають бути використані знання, досвід, який він набуває у процесі роботи над собою, а не обминати проблеми, що виникли, мотивуючи це необізнаністю, нездатністю та неможливістю їх розв'язати.

Тісні контакти батьків і школи – процес, що дає цілісність системного виховання, результативність у подальшому, бо анулює роздрібненість і неузгодженість дій дорослих у вихованні дітей.

Співробітництво батьків і педагогів виникає внаслідок важкого матеріального становища останніх, порочними трактовками та розуміння їх членів про переваги матеріального над духовним, загублених здебільшого українськими громадянами загальнолюдських і національних ціннісних орієнтирів, що стало неабиякою перепорою у формуванні свідомості молодого покоління, гине їх розумовий, фізичний та моральний облік [49, С. 19-22].

Нині зникає справжнє довірливе спілкування старших і молодших у сім'ї, а значить внаслідок недостатнього контактування уповільнюється всебічний розвиток особистості, у неї проявляються труднощі у соціалізації та адаптації до оточуючого середовища, що викликає апатію і втрату інтересу до повсякденного життя.

1.2. Особливості формування духовно-моральних якостей у молодшому шкільному віці

Багатогранні всебічні зв'язки педагогіки з іншими науками дозволяють вивчати закономірності вікового, індивідуального розвитку людини та впроваджувати найцінніші шляхи і досягнення кожною особистістю найвищого

рівня розвитку. «У цілісній особистості поєднуються біологічні риси та особливості особистості як суспільної істоти. Ці риси невіддільні одна від одної й активно впливають на особистість» [13].

Ці складові гармонійно впливають одна на одну. Психолого-педагогічна наука визначила вікову періодизацію дітей молодшого шкільного віку. Переступивши поріг школи дитина по-іншому дивиться на оточуючий світ, предмети і явища, які її оточують, з'являються нові об'єкти, нові вимоги та обов'язки – всеціло змінюються потреби, погляди, виробляється фізична та психологічна готовність дитини до нових ситуацій. З'являється у молодшого школяра его «Я» і суперего «над-Я».

Це особливо відповідальний період у системі навчання. Виникає свій погляд на окремі предмети, з якими вона знайомиться, додається щось нове до уже раніше здобутих знань про нього. Поступово школяр здобуває і будує фундамент, на якому зароджується системність знань, умінь, фундаментується життєва позиція і ставлення до позитивних і негативних явищ, набувається можливість міркувати, кваліфікувати різні вчинки, контролювати свою поведінку, робити відповідні висновки. Всі оцінні явища дитина здобуває під безпосереднім керівництвом вчителя та дорослих в цілому. «Для дітей у початковій школі вчитель сама головна людина. Все для них починається з учителя, який допоміг перебороти перші важкі кроки в житті...» [39, С.127-132]

Завдячуючи вчителю, школярі вивчають та пізнають світ, усі суспільні явища, що відбуваються у ньому, розширюють свій кругозір, поглиблюють знання про предмети та співвідносність з ними. Послідовна, систематична, наполеглива робота педагога спонукає до творчого розвитку особистості, а його щирість і відвертість формують особистість, швидко залучають кожного з них до здійснення будь-яких справ, навіть менш посильних для них. З цього приводу Л.С. Виготський писав; «немає і не може бути іншого критерію для визначення конкретних епох дитячого чи розвитку віків, крім тих новоутворень, що характеризують сутність кожного віку. Під віковими новоутвореннями варто розуміти той новий тип будівлі особистості і її

діяльностей, ті психологічні і соціальні зміни, що уперше виникають на даній віковій ступені і які в самому головному й основному визначають свідомість дитини, його відносини до середовища, його внутрішнє і зовнішнє життя, весь хід його розвитку в даний період».

Один із відомих вітчизняних психологів А.В. Зосимовський розробив періодизацію морального розвитку дітей.

Перший період, з яких – це дитинство і раннє дитинство. Він характеризується пристосовно-реактивним поведженням. Йому притаманний процес первісної соціалізації дитини. Їй властива мимовільна увага, а моральний вибір відсутній, його немає навіть у зародковому стані і знаходиться у доморальному розвитку.

Вміло організована «поведінкова» практика сприяє підготовці школяра до наступного періоду, на якому дитина принципово здобуває новий щабель свого духовного становлення.

На другому етапі у дітей формується найперша готовність на основі елементарної усвідомленості, розуміння змісту моральних вимог та вміння розуміти поняття «треба» і «хочу», а поверхневе розуміння моральних вчинків направляє їх на вироблення власних переконань, а не на думку оточуючих.

Моральний розвиток дітей молодшого шкільного віку досить динамічний, бо відтепер у дитини виникає необхідність повсякденно виконувати інші важливіші обов'язки, вона вступає у контакти зі своїми однолітками, що зміцнює їх погляди на певні обставини.

Якщо у дошкільника переважає мимовільна мотивація поведінки, то у нових умовах, переважає мотивація довільної соціально спрямованої.

Спілкування з однолітками у школі, нові обставини, поява модерних обов'язків потужно впливає на особистість дитини. Розвиваються комунікаційні можливості через вплив різноманітних новітніх технологій, розвивається і поглиблюється їх моральна свідомість, почуття, зміцнюються вольові якості.

Важливо у цьому віці скоригувати моральність і не тільки шляхом засвоєння норм і правил поведінки.

Вчитель у класі може додатково організовувати такі заходи, які б сприяли розвитку моральної освіти, діяльності, спрямованої на формування моральної поведінки, глибоко пройнятою почуттям гідності, істини, доброзичливості, величчю і величності, на формування вищих моральних якостей, зокрема національної гордості за свою країну, повагу і дисциплінованість, любов і шанобливе ставлення до праці, товариськість і дружбу, честь і совість.

У молодшому шкільному віці по-іншому складаються стосунки з оточуючим світом. Безумовний авторитет дорослого дещо втрачається, натомість їх місце займають однолітки, формується дитяче співтовариство.

За вченням Е. Еріксона в період молодшого шкільного віку дитина здобуває пізнання і уміння, які створюють підґрунтя для трудового життя, працелюбство.

Видозмінюється також дитина і в психічному розвитку: настають зміни інтелектуально, особистісно та соціально. Оскільки пізнавальна діяльність займає провідну роль у житті дитини, то значить, що молодший школяр активно включений і в інші сфери діяльності, в результаті чого активізується, удосконалюються, зміцнюються нові досягнення особистості.

Як стверджує Л.С. Виготський особливість цього період полягає в тому, що мета роботи дітям визначається в основному дорослими. Вчителі і батьки, діючи злагоджено, окреслюють яку роботу слід виконувати дитині прямо зараз, а яку відкласти, яким правилам підпорядковуватись, які завдання першочергові і які доручення найважливіші.

Однак, буває і так, що школярі беруть похапцем доручення дорослих, а виконати їх не в силі та не зрозумівши його змісту, втрачають початкове захоплення до цього завдання, забули – і результат нульовий. Тому дитині необхідно нагадати термін виконання.

Я.Л. Коломинський відзначає, що 9-10-річні діти встановлюють дружельюбні стосунки між собою, налагоджують комунікабельність із

ровесниками і підтримують його протягом тривалого часу, з інтересом ведуть розмову, часто шукають правди, цікавляться істиною. В подальшому школярі шукають друзів, з'ясовують і переконуються, що друзі ті, хто переживає разом з ними їх невдачі, поділяє інтереси, відгукується на їх прохання і запити. Вони цінують чесність, доброту, впевненість у собі, внаслідок чого у школяра складається ціла система особистих відносин, в основі якої лежить безпосередні емоційні відносини.

Несамостійність морального мислення школяра створює у нього передумови швидкого сприйняття всього як позитивного, так і негативного. Важливим етапом морального розвитку дитини є підлітковий і юнацький вік, коли особистість починає свідомо і тверезо самостійно мислити, усвідомлювати розумне підпорядкування своєї поведінки моральним принципам. В цей час – це моменти життя, коли людина шукає мудрого вирішення своїх дій, вироблення моральної волі, уникнення безпосередніх впливів зовнішнього оточення та власних імпульсивних бажань.

Зауважимо, що відносини між школярами постійно зазнають змін. На дітей від 3 до 6 років безпосередньо мають вплив батьки, а наступні шість років дитвора більше часу проводить без батьківської опіки і нагляду. Діти більше контактують зі своїми однолітками, переважно хлопчиками. Втрачаючи зв'язок з батьками, вони більше потребують підтримки товаришів, вони прагнуть забезпечити собі емоційну безпеку

Якщо у віці від 3-х до 6-ти років діти будують свої відносини в основному під наглядом батьків, то від 6-ти до 12-ти років школярі велику частину часу проводять без батьківського догляду. У молодших школярів дружні відносини формуються, як правило, між дітьми тієї самої статі. В міру ослаблення зв'язку з батьками дитина усе більш починає відчувати потребу в підтримці з боку товаришів. Крім того, їй необхідно забезпечити собі емоційну безпеку [11]. І тоді дитина аналізує, порівнює, сприймає чи ігнорує ціннісні установки батьків, вирішуючи, які з них мають бути орієнтиром у житті. Формуються групи однолітків за віком, за статтю, за статусом родин.

Важливі соціальні навички дитина опановує у грі. Роль і правила «дитячого суспільства» «дозволяють довідатися про правила, прийняті у суспільстві дорослих» [35]. В іграх розвиваються як почуття співпраці, так і конкуренції. Поняття істини і неправди, необ'єктивності, рівноправності, пріоритету, субординації, відданості, відступництва знаходять свою конкретну особистісну сутність.

Дослідження вітчизняних психологів окреслили найефективніші умови, з допомогою яких можна досягти бажаного результату – формувати у дитини здатність самостійно керувати своєю поведінкою. Найістотніші з них: введення обмежувальної мети; поділ складної форми поводження на відносно самостійні і невеликі дії; наявність зовнішніх засобів, які є головними при оволодінні поводженням; наявність ґрунтового, довгострокового, діючого мотиву поводження.

Навчальна робота є такою діяльністю, яка спрямована на самого себе, це рефлексія, відстеження нових досягнень і змін.

1.3. Роль позакласної роботи у формуванні духовно-моральних якостей здобувачів початкової освіти у процесі навчання

Духовно-моральні цінності – одна з важливіших складових побудови демократизації суспільства. В процесі становлення духовності особистості загострюється прагнення культурного оновлення та формування нового світогляду. Особливо важливо сконцентрувати свої думки, планові заходи на вихованні, які є соціальним інструментарієм збагачення духовності, творчості, смаків та ідеалів людини.

Предметним напрямком реорганізації змісту освітнього процесу є гуманізація та гуманітаризація урізноманітнення видів і засобів виховної роботи, вивчення творення духовного світу людини, розвиток її у цілковитій гармонії, красі природи, бачення безкінечності світобудови.

Як зазначав А.Макаренко «Майстерність виховання не є якимось своєрідним мистецтвом, що потребує таланту, це спеціальність, якої треба навчати...» [29].

На розвиток духовно-моральних якостей школяра має глобальний вплив позакласна робота. Різні заходи, їх різноплановість, прагнення школярів до їх виконання, невимушена техніка їх проведення, спілкування з дітьми збагачує уяву і підходи дитини, підкреслює їх розуміння, бачення тієї чи іншої проблеми. В ході позакласної роботи вихованець розкриває себе, свої уподобання, вміння, цінності, переконання. В результаті такі підходи, форми і методи у здійсненні виховної роботи особистість стає більш ініціативною, винахідливою, а його виконання завершується власною творчістю, розвитком здібностей та вроджених задатків.

Різнобічна виховна робота і особливо конкретно поставлена у ній мета здійснює багатофункціональні завдання: забезпечує різнобічність розвитку, становлення суспільної та пізнавальної активності; розвиває інтерес до різних сфер діяльності; виявляє подальший розвиток здібностей; доречна і вміла організація вільного часу; зростання професійної орієнтації; забезпечує розумне і результативне використання інформативного матеріалу.

Різні види виховної роботи мають свою специфіку і особливості:

– характер добровільності: у ній школярі можуть самі обрати профіль тих занять, які їм до вподоби, найбільш їх цікавить, а скерувати на розумний підбір тих чи інших занять їм має допомогти педагог;

– у діяльності школярів має переважати суспільна спрямованість.

Наповненість гуртків, клубів має відбивати нинішні досягнення культури і мистецтва: системний та комплексний підхід у здійсненні цілей виховання; зростання дитячої художньої творчості; комплексне використання індивідуальних, колективних та масових форм роботи; шляхом застосування ігрових форм і методів позанавчальної роботи підвищується цікавість, емоційність, зацікавленість.

У позакласній виховній роботі найуживанішими формами структуруються збори, бесіди, гуртки, найхарактернішими ознаками яких є те, що школярі групуються за кількістю і віком, обирається відповідне місце і час проведення, цілеспрямованість, застосовується відповідна методика організації, вводиться педагогічне керівництво, дотримуючись специфіки взаємospілкування та взаємодії усіх учасників відповідного дійства.

Варто зауважити, що існуючі форми і методи виховання здійснюються у тісному взаємозв'язку, доповнюють один одного, суттєво взаємодіють між організатором і вихованцями. За змістом поділяються на загальні та специфічні, а за кількістю учасників – на індивідуальну, парну, групову [29, С. 179-181].

Індивідуальна, її можна назвати відособлена форма роботи. Тут учасники виконують конструювання, моделювання, особисто створюють колекції, ліпнину, аплікації, випилювання, випалювання, вишивання, в'язання і т.д.

У парну форму роботи залучається парна кількість осіб, наприклад вчитель і школяр, взаємодія між ними. Тут виникає безпосереднє спілкування, враховуються уже набуті здібності і розвиваються нові.

У груповій формі роботи розподіляються учасники на групи, враховуючи інтереси кожного, їх вік та індивідуальні нахили до обраної справи та підбір відповідного змістового матеріалу: це секції, студії, товариства, клуби, різні творчі об'єднання та гуртова робота.

Колективна форма виховної роботи охоплює діяльність цілого колективу за попередньо визначеною метою, змістом і методами її проведення: це, зокрема, гуртки художньої самодіяльності, різні масові форми, у тому числі свята, виставки, екскурсії, зустрічі, ігри-подорожі, конкурси, вікторини.

Існують і спеціальні форми виховання, які охоплюють: словесні у всіх своїх різновидах; практичні: екскурсії, зустрічі з видатними людьми культури, музично – літературні гуртки, додаткові заняття з музики, колективи художньої самодіяльності, олімпіади, фестивалі дитячих вистав, тижні кіно, театру, літератури; наочні: організація виставок юних художників, відвідування шкільних музеїв, кімнати і зали, галереї, виставки, тематичні стенди.

У виховання школярів благодатну місію виконують читацькі конференції та обговорювання книг. Це стимулює активізації самостійності, нових думок, розвиваються оцінні судження.

На основі прочитаного твору школярі роблять доповіді, повідомлення, у яких висловлюють своє бачення проблем, знаходять шляхи їх вирішення, ставлення до героїв, розширюють кругозір шляхом переглядів уривків кінофільмів, а педагог при цьому концентрує їх увагу на найважливіших аспектах зображуваної проблеми.

Поповнюють знання школярів, розширюють їх кругозір, збагачують мислення, розвивають уяву і екскурсії. Відзначимо, що результативність проведеної екскурсії залежить від вмiлої її організації. Необхідно попередньо, при можливості ознайомити школярів з місцем її проведення, означити оптимальність змісту і мету, об'єкт з врахуванням рівня підготовки дітей. Все це сприяє розвитку пам'яті, спостережливості, виховує любов і сприйняття до оточуючого світу, естетично наповнює душу дитини.

Проведення екскурсії має теоретичну та практичну підготовку, бо це вимагає певної обізнаності, відповідних знань про запропоновану екскурсію.

Завершується даний захід підведенням підсумків, застосовуються ті нотатки, записи, що зробили школярів під час екскурсії. Роблять узагальнюючі висновки, систематизують теоретичні та практичні знання, враження. Найбільш влучні висновки та матеріали можна оформити у вигляді стенда, плаката, альбому, можна запропонувати дітворі твір про свої враження.

На розвивальний характер виховної роботи впливає організація виставок, які присвячуються досягненню школярів у гуртках дитячої творчості та на уроках праці, матеріалах краєзнавчої роботи та у сфері образотворчого мистецтва. Найдоцільніше цю роботу доручати екскурсоводам-школярам, які мають можливість демонструвати експонати, організовувати обмін досвідом.

Поглиблюють знання дітей і організація масових свят, зокрема конкурсів, олімпіад, у яких бере участь майже уся школа. Організація масових свят тижня, місячників поезії, музики, театру, кіно, дитячої книги, проводяться також

зустрічі з письменниками, художниками, композиторами та іншою елітою такого характеру. А для виявлення талантів, розвитку творчості дітей проводяться конкурси, олімпіади, наприклад з навчальних предметів. Такі дійства виконуються за певним графіком.

Різноманітність виховної роботи вносить проведення комплексних занять або справи – заходи, які гармонійно поєднують в собі різні методи і прийоми роботи. Цей процес характеризується наступними етапами: вивчення обставин, означення актуальності наміченого заходу; обґрунтування мети; планування; характер впливу на школярів; підсумок – результативність проведеного заходу.

Така канва є постійною для будь-якого заходу, хіба що зміст конкретизується та удосконалюється відповідно до поставленої мети.

Серед розмаїття комплексних заходів педагог може вживати найуживаніші і найефективніші форми роботи: сюжетно-рольові ігри, конкурси, вікторини, заочні мандрівки у країну мистецтв, творчі хвилинки, часи мистецтва, інсценівки та театралізації творів мистецтва.

Проведення таких заходів можна здійснювати поетапно. На першому етапі варто зосередитись на проведенні планування, підготовчої частини, при цьому визначивши мету і завдання. Необхідно при доборі видів, форм і методів враховувати вік дитини, означити, як найефективніше активізувати школярів до підготовки і проведення заходу, продумати можливість залучення батьків та фахівців цієї чи іншої галузі.

В організаційній частині слід звернути увагу на зміст тематичного матеріалу, які творчі форми роботи найдоцільніше при цьому застосувати, як побудувати послідовність та логічну завершеність, результативність виконання заходу, дотримуючись витривалість його проведення в часі, добравши необхідний матеріал для підсумкового його оформлення.

На другому етапі розробляємо програму проведення заходу, означуємо мету, підбираємо обладнання для використання, найраціональніші форми проведення, за яким сценарієм. Аналізуємо проведення виховного заходу, зазначивши літературу, яка найбільш принагодилась.

Проведення позакласних і позашкільних занять або справ-заходів забезпечує широку і різнопланову ініціативність школяра, творчі прояви у тій чи іншій ролі, формують індивідуальність, самооцінку, можливість поєднати різні форми виховної роботи.

Не можна не відзначити у вихованні ролі масових заходів, адже саме тут включає дитину у систему різноманітних відносин, школяр постійно у масовості, відчуває плече друга, розвивається колективізм та пробуджується відповідальність за колектив. Зростає інтерес молодших школярів до позакласних справ, збагачується досвід взаємин. Така колективна загальна праця взаємно збагачує один одного, оскільки весь шкільний колектив зайнятий суспільною корисною працею, де вони можуть порівняти результати своєї діяльності, свої досягнення та здобутки інших.

Молодші школярі з особливим бажанням прилучаються до масових загальношкільних заходів, зокрема до проведення свят, фестивалів, виставок, рейдів, оглядів, конкурсів та спортивних змагань.

Для забезпечення ефективності проведення виховних заходів варто домогтися відповідної її організації, переконатися, що між дітьми склалися взаємостосунки, взаємна повага, вимогливість та дисциплінованість.

Все це педагог повинен передбачити, продумати, який із засобів впливу буде успішним у їх спільній діяльності, стимулом у проведенні якої може бути гра. Цінність її заключається у тому, що школяр сам вибирає спосіб вирішення проблем, які pojawiaються, шукає шляхи їх розв'язання.

Форми ігрової діяльності можна впроваджувати під час проведення ранків, на заняттях гуртків, у походах, на екскурсіях; ігри можна застосовувати на конкурсах, вікторинах, спортивних змаганнях.

Проводячи позакласну роботу організатор застосовує загальні методи виховання, про що засвідчує використання навчальних, етичних, естетичних бесід, спостереження, розповіді, колективне обговорення книг, кінофільмів, відеофільмів. Названі методи послугують у здобутті знань, формуванні

моральних норм і правил поведінки, розвивають оцінні риси та почуття, впроваджують знання на практиці.

Крім названих видів діяльності застосовується група методів організації практичної діяльності, побудова трудових вмінь і навичок. Так, за допомогою вправ, доручень, змагань організуємо роботу, формуємо гнучкі вчинки.

Однак, успіх у досягненні поставлених цілей досягається тільки при використанні форм виховної роботи комплексно та у цілковитій єдності: це і роз'яснювальна робота та систематичне навчання, поєднання розмов і вчинків, слів і дій. Ці формули єдині і неподільні у зростанні дитини.

Значне місце у цьому аспекті займають також навчальні бесіди; тут школяр розковується, його зацікавлюють нові знання, невідомі досі їм факти, вони заглиблюються у почуті повідомлення, цікавляться отриманими інструктажами.

Дидактичні завдання диктують зміст бесід: бесіда-повідомлення нових знань, вступна, яка необхідна при проведенні гуртків різного спрямування, клубів, екскурсій, практичних завдань. Такі бесіди кваліфікуються на підготовленості і запитах школярів і спонукають їх до активних дій, розвитку самостійності, розумової праці, навчають робити аргументовані доводи.

Бесіда буде проводитись інтенсивно при умові, коли у ній беруть участь і педагог, і школяр. Вчитель ознайомлює дітей заздалегідь із темою, спільно з ним підбирають матеріал, використовуючи при цьому необхідну додаткову літературу. При підготовці до бесіди часто вводяться питання, які пропонують діти, бо це викликає у них інтерес, а значить розвивається допитливість, виникає стимул розв'язати самим завдання. Інколи питання школярів такі глобальні, що на їх ґрунті можна будувати повністю бесіди. Наведемо приклади: «Технологія виготовлення муки», «Як випікається хліб», «Що додається до виготовлення паперу» та ін. Така організація роботи сприяє розширенню кругозору школярів, глибину знань, формує їх пізнання.

Доцільно нині охарактеризувати етичні бесіди, в результаті яких діти дізнаються про норми та правила поведінки, у них будуються моральні поняття,

вони набирають необхідна навикки як поводитися у соціумі, аналізувати поняття зла і добра та інші антонімічні ряди.

У колективних розмовах дівтора навчається, що потрібно засвоїти, про що назавжди забути, окремі положення викликають емоційний стан: одні – відразу, інші – похвалу, схвалення; важливо, що у школярів виробляються справжні аналізи почутого, вони прагнуть робити самостійно узагальнення і судження.

Етична бесіда тим цікава, що у процесі підготовки до неї залучається колектив класу. Після оголошення вчителем теми бесіди школярі опрацьовують додатково літературу, казки, вірші, малюнки, прислів'я, що співзвучні темі. Проведення бесіди визначає ті поняття, які повинні бути засвоєні і здійснення тих вимог, що підлягають виконанню.

Позакласна робота тим і цікава, що вона різнобічна і насичена вправами усними і письмовими. Учасники вирішують завдання різного профілю, творять, фантазують, малюють, конструюють, розробляють художні виступи, грають, виконують трудові та фізичні завдання.

Такі пізнавальні вправи сприяють поглибленню знань, всебічному розвитку дитини, їх творчості, підвищують інтерес до розв'язання цікавих завдань з дисциплін природничо-математичного циклу, технічного моделювання, зміцнюють дитину фізично. Вправи в моральному вихованні закріплюють стійкі форми поведінки, вони викликають почуття успіху самоутвердження при систематичному, багаторазовому повторі переходять у моральну звичку та потребу.

Кожна зріла доросла людина працює на результат. Продовжуючи сімейне виховання у дошкільних навчальних закладах, педагог і далі привчає дітей до товариськості, взаємодопомоги, організованості, увічливості, самоконтролю за своїми діями і вчинками. Цьому сприяє приклад дорослих; діючі зразки та вчинки, постійні нагадування, прохання та вимоги, створення ситуацій, які вимагають відповідних дій.

Досвідчений учитель володіє певною системою конкретних вимог, до школярів, а постійне використання їх у виховній роботі налагоджує атмосферу довіри, взаємоповаги та доброзичливості. В таких умовах формується суспільна думка, самокритичність та розуміння виконання добрих вчинків, вимогливості та поваги один до одного.

Виховну ефективність впливу на дитину має така форма роботи як доручення, у процесі якого школярі стають більш активними, допитливішими, розвиваються організаторські навички. Доручення, які діти отримують, бувають постійними, тимчасовими, колективними, груповими, індивідуальними. Постійні доручення це: староста класу, санітар, бібліотекар, квіткар, відповідальний за ведення календаря погоди, помічник учителя при підготовці до уроку та ін. Їх можна передоручати іншим дітям, тим самим залучати кожного школяра до виконання суспільних обов'язків. Постійні доручення здійснюються під безпосереднім керівництвом вчителя.

Першокласники виконують доручення під особистою опікою педагога, який прослідковує, наскільки відповідально школярі ставляться до кола своїх обов'язків. Класовод постійно дітям підказує, інструктує їх, у письмовому вигляді складає їм пам'ятки, оцінює їх роботу, проводить заохочувальні заходи.

В 2 класі створюється актив, тобто група дітей, які не тільки виконують свої доручення, але й у потрібному випадку стають поруч з тими, кому важко або не можуть виконати доручення по-справжньому. Виконується гасло «Учися, учи, допомагай іншим».

Для виконання доручень помічниками вчителя часто виступають активні школярі, бо доручення бувають дуже різнопланові і різноманітні. Серед них: тимчасові доручення, з підготовки і проведення ранків, зборів, екскурсій, виставок, гурткових і клубних занять; колективні: з організації суспільної праці; індивідуальні, куди відносяться проведення спостережень, збір зведень, підготовка виробів, малюнків на виставку.

Організовуючи колективні і групові доручення, педагог по-перше детально пояснює дітворі для чого це потрібно у житті для кожного з них,

проводить вступну бесіду, інструктує, розподіляє обов'язки та визначає термін їх виконання.

З'ясувати, в якій мірі школярі готові виконувати запропоновані завдання. В іншому випадку провести навчання цього процесу, показати прийоми та етапи виконання доручення, постійно здійснювати контроль за його реалізацією, застосовуючи методи стимулювання.

Кожну виконану доручену справу потрібно підсумовувати, підбити результат її виконання. У підсумку з'ясувати, чи задоволені діти своєю роботою, як склалися взаємовідносини між учасниками, зрозуміти чи не залягли ніякі образи між ними, чи не виникали чвари, чи не було спроб окремих дітей свої обов'язки скинути на інших. Доброзичливі стосунки, розумна думка, здорова оцінка кожного, врахування індивідуальних суджень об'єднує колектив – це ті підвалини, які об'єднують дітвору, створюють злагоджений ритм дружної роботи.

Одним із важливих факторів стимулювання громадської активності, починань та розвитку школярів є змагання, де закладаються починання, рушійна сила, бажання, настирливість, викликає бажання помірятись силами. Така форма роботи породжує настрій, стремління дружно працювати.

Підкреслимо, що досягти результативності змагання можна тоді, коли означено чіткий облік і проведення підсумків змагання. Успіх, ініціатива та вмілі дії мають обов'язково стимулюватися.

На канон змагання можна поставити такі види робіт: краще створення наочності, зберігання шкільного обладнання, чистоту класної кімнати і т.д.

Змагання вимагає дотримання почуття міри, уваги до тих відносин, що характерні для даного методу організації роботи. Школярі початкової ланки освіти дуже вразливі, вони прагнуть до конкуренції, яка перевершує міру радості за свої здобутки. Часто змагання здобуває відтінки нездорової конкуренції, здобувачі початкової освіти зловтішаються з будь-яких недоречностей своїх колег, стимулюють суперечки, хочуть бути успішними за рахунок інших. Таке змагання, крім зла, не приносить нічого втішного, і його

слід припинити. Водночас слід стежити, щоб усякі негаразди не викликали образ, сум'ять, невдоволень, заздрощів та взагалі непродукували різних негативів.

Вчитель – майстер своєї справи і завжди знайде такі мотивації, що усі наболілі питання будуть швидко нівельовані, школяр безболісно і швидко зрозуміє, що усе це тимчасове та водночас вселить віру у завтрашні справи.

Проводячи змагання, не забуваємо про заохочення школяра, які здобули певних досягнень, перемог над собою. Це проводять з метою стимулювання суспільної активності. Можна вдаватися до різних форм заохочень, зокрема подяк через шкільне радіо, преміювання, вручення грамот тощо.

Згуртовує дитячі колективи також групова робота. У цьому аспекти важливо приділити увагу тим дітям, які невпевнені у своїх силах, скромним і сором'язливим. Таку категорії дітей слід частіше стимулювати, започатковувати для них ситуації штучно, де б вони могли переборювали свою невпевненість, сумніви і, таким чином, одержували б похвалу та схвалення [20].

Позакласні заходи різняться вимірами педагогічних цінностей. Природно говорити про урок: «провести урок», чого не скажеш про позаурочне заняття, бо це необхідно з школярами прожити, проявити своє ставлення до тих чи інших фактів, бачення, самоповагу і честь, проявити глибокий інтерес до дитини та зосередитись на її духовному світі.

Зазначимо, що позаурочний педагогічний процес вибудовується на співтворчості учительського колективу і школярів, на їхній дружбі і духовному багатстві, на самоцінності індивідуума, на взаємодопомозі, на само визнанні, спільних успіхів дитини та педагога. У цьому процесі необхідно створити такі психолого-педагогічні умови, де б дитина могла здійснити свої запрограмовані завдання. І тоді зрозуміло, що цей процес носить виховний характер, а не дидактичний, і що його єство не пізнання, а духовні стосунки.

Таким чином позакласний педагогічний процес не можна уподібнювати з навчальним і кваліфікувати його необхідно як процес соціально-педагогічної взаємодії.

РОЗДІЛ 2. ДОСЛІДНИЦЬКО-ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНА РОБОТА З ФОРМУВАННЯ ДУХОВНО–МОРАЛЬНИХ ЯКОСТЕЙ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ У ПРОЦЕСІ НАВЧАННЯ

2.1.Стан сформованості духовно-моральних якостей молодших школярів у Новій українській школі

Важливим фактором формування духовно-моральних якостей школяра молодшого шкільного віку у процесі навчання є необхідність засвоєння закономірностей процесу морального виховання, основою яких є єдність виховання та самовиховання; це сприяє вдосконаленню особистості, та й результат залежить від ефективно організованої спільної роботи; на результативність формування вказаних якостей дитини значний вплив має бажання працювати, їх міра активності, природа спілкування між собою та іншими людьми, що тут і зараз контактують з ними; прилучення різних форм і методів виховання та взаємозв'язок між ними.

Педагогічний експеримент будувався поетапно: так, на підготовчому етапі необхідно було вивчити стан організації процесу навчання школярів молодшого шкільного віку в плані досліджуваної проблеми та узагальнити педагогічний досвід; окреслити рівень сформованості духовно-моральних якостей, вивчались психолого-педагогічні чинники впливу на здобуття духовно-моральних якостей дітей; критерії рівнів їх сформованості, відшукувались нові форми впливу на формування духовно-моральних цінностей школяра.

Дослідження також проєктувало спостереження за діяльністю вчителів початкових класів, проводився аналіз засобів, що відбулися і пов'язаних з духовно-моральними цінностями.

Водночас під час дослідження проведено спостереження за діяльністю за класоводами, проводився аналіз духовно-морального виховання школярів.

Проведене анкетування з батьками, пов'язане з проблемою духовно-моральних якостей школярів показало, що вони поверхово підходять до виховання таких важливих якостей дитини, незацікавлені у виховання власних дітей. Їх робота зводиться до проведення бесід, роз'яснень, навіть тоді, коли ці питання виникають.

Аналізуючи тематику проведених бесід стало зрозуміло, що вони в основному працюють над даною проблемою, однак в подальшому ця важлива робота потребує глибшого вивчення.

У констатувальному та формувальному експерименті брали участь здобувачі початкової освіти експериментальних та контрольних класів. Вони розв'язували питання анкет та залучались до участі в різних формах навчального процесу.

На цьому етапі необхідно було дослідити рівень сформованості духовно-моральних якостей здобувачів початкової освіти, з'ясувати які недоліки і недоречності не були вирішені вчителями та можливість впровадження певної методики у практику роботи.

Стан сформованості духовно-моральних якостей дітей молодшого шкільного віку визначався шляхом використання таких діагностичних методів:

1. Вивчення ефективності навчально-виховної роботи після використання розроблених методик для школярів.

2. Ставлення до організації освітнього процесу вчителів, з якими були проведені бесіди.

3. Опрацювання відвідувань уроків, гуртків, виховних заходів тощо.

4. Діагностика основних проблем формування духовно-моральних якостей

Для окреслення рівня сформованості духовно-моральних якостей було обрано тест як експериментальну методику, якій властиві певні переваги. Тест, як метод, не завжди характеризує багатьох індивідуальних особливостей школярів і педагога, їх творчий наявний рівень та які ще якості необхідно здобути, і тому з таких міркувань ми до констатувального експерименту включили: анкетування, вивчення навчальних програм, різних видів навчальної

практики, планів виховної роботи вчителів, педагогічні спостереження, методики, завдяки яким можна по-перше оцінити вихованість школярів, методи експертної оцінки педагогічних працівників та самооцінки здобувачів початкової освіти, аналіз, підсумки, проаналізувати також середовище, до якого вони дотичні та формуються.

Змінюється світ, міняється сьогодення і, якби не хотілось на цьому загострювати увагу, однак змінюється сімейне життя. Зростає кількість неблагополучних сімей, розбещеність неповнолітніх, збільшуються сім'ї, що розлучаються, а від цього страждають діти. А скільки сімей, що живуть лише формально, в інших – тато чи мама належать самі собі, а поспілкуватися, підказати, розрадити чи порадити, розв'язати будь-які важкі потреби дитини – не вистачає часу.

Негативний або просто згубний вплив на дитину часто мають засоби масової інформації. Дитячі передачі, кінокартини і мультфільми, зокрема зарубіжні, несуть мотиви насилля відвертого або завуальованого характеру, що нав'язує дитині жорстокість, інші негативи.

Всесвітня мережа «Інтернет» безперечно розширює кругозір дитини, з допомогою неї поповнюється і розширюється кругозір дитини з різних галузей, вона отримує найновіше коло інформації. Та разом з тим величезна вірогідність того, що школяр тут побачить і почує те, що несумісне з дитячою психікою, а в чисту дитячу душу ввіллється бруд і насилля.

Одночасно відзначимо шукаючо-негативний вплив вулиці на розвиток дитини, її зростання, її формування. Ігри часто перетворюються у протистояння один одного, при відсутності різних організованих центрів дітвора шукає пристанища у підвалах, у старих зруйнованих приміщеннях, коротше кажучи, шукає інших пригод, що призводить до руйнації особистості дитини та все те, що сповідувалося у школі, не підкріпилося батьківським впливом – і тоді почуте у школі нівелюється, а здобуті кращі риси втрачаються.

Рівень сформованості духовно-моральних якостей було визначено з допомогою проведеного анкетування і відображено у дод. А, Б.

Після проведення констатувального експерименту його учасники розподілились на 3 групи за відповідними критеріями: усвідомлення добра і зла; бажання практичної допомоги слабшим; загальна поведінкова культура; дотримання найпростіших норм і правил моралі відповідно до оточуючого середовища; почуттєво-емоційна реакція на несправедливість, грубість, безтактність; вияв співчуття до проблем близьких, рідних та друзів та співпереживання до них.

При опрацюванні результатів, констатувального експерименту можна розрізнити 3 рівні сформованості духовно-моральних якостей.

До першого, високого рівня належать респонденти, що розуміють суть духовно-моральних категорій добра і зла, оцінюють свої вчинки, мотивують їх. Це діти, які завжди можуть стати пліч-о-пліч своїм товаришам, людям, які потребують допомоги.

Другий, середній рівень охоплює дітей, що мають достатній рівень знань про норми моралі, навиків у вихованні їх, у якійсь мірі проявляють активність у поданні допомоги, часто не розуміючи правильності їх, поверхово кваліфікують і мотивують свої вчинки.

Діти з низьким рівнем сформованості не дотримуються норм моралі, часто проявляють грубість у спілкуванні в колективі. Їх мало цікавлять масові свята, вони уникають участі у різних масових заходах.

Базисною основою проведення діагностики послуговували конкретні заняття, що проводились з використанням розроблених методик «Пошук – відчуття», «Телеміст», «Нескінчена казка», «Ми живемо у казці...». Використовувались також методики Т. Гавриличевої «Неіснуюча тварина» і «Радощі та засмучення», які співзвучні з раніше використаними. За бажанням дітей в основному використовувались казки про тварин, оскільки цей жанр найбільш доступний дітям за змістом, а зображувані події сприймаються самостійно, з цікавістю, казкові конфлікти і ситуації вражають, однак переживання передати своїми словами, усвідомлено, їм важко.

Емпатійні почуття здобувачів початкової освіти постають індивідуально.

У таблиці 2.1. подано результати розуміння моральних понять здобувачами початкової освіти. При опрацюванні матеріалів вони отримували відповідні бали від 3 до 12 за кожен показник: низький рівень – 3-6 балів; середній – 7-9; високий – 10-12 балів.

Таблиця 2.1

Результати усвідомлення змісту моральних понять

Рівень	Характеристика відповіді	Кількість балів	% від заг. кількості
Високий	Повна правильна	П'ять	10,4%
Середній	Правильна неповна	Чотири	36,4%
Низький	Частково правильна	Три	51,2%

Одержані результати проаналізованих відповідей школярів за анкетною показали рівень сформованості їх духовно-моральних якостей (таб.2.2.)

Таблиця 2.2

Рівні сформованості духовно-моральних якостей у молодших школярів

Рівні сформованості дух.-мор. якостей	Відсоток від загальної кількості
низький	4 %
середній	85 %
високий	11 %
Всього:	100 %

Дані таблиці показують, що школярам присутній середній рівень сформованості духовно-моральних якостей. Одночасно ми засвідчили, що у групових формах роботи бере участь обмаль дітей (близько 10%), 46% дітей відвідує гуртки. Для з'ясування такої пасивності з здобувачами початкової освіти третіх-четвертих класів були проведені бесіди на теми: «Мої бачення майбутнього», «Як я планую проводити канікулярний період». Ми, таким чином, переконалися, що значна частина школярів не прагне розширювати свої

інтереси (63%), бо зайняті комп'ютерними іграми, 13% – хороводами, співом, 9% – спортом, 15% взагалі не відповіли на запитання. Більшість учасників експерименту підтвердили, що канікули проведуть дома, граючись зі своїми однокласниками, і лише мізерна частка дітей виявила бажання відвідувати культурні заходи.

2.2. Теоретичне обґрунтування та експериментальна перевірка педагогічних умов формування духовно-моральних якостей молодших школярів у процесі навчання

Систематичне духовно-моральне виховання діти дістають у школі, а зміст і завдання визначається любов'ю до Батьківщини, колективізмом, непримиренністю до порушень громадянського обов'язку, добросовісністю, співтворчістю. В успішному здійсненні таких ключових завдань відіграє моральне виховання молодших школярів, у якому тісно переплітаються моральна свідомість, переконання, спрямованість. Серед актуальних завдань освітнього процесу важливо озброїти школярів найсучаснішими додатковими знаннями, виробити у них стійкі форми поведінки, які в подальшому стають потужною суспільною позицією особистості, що формується на світоглядній основі, мотивах і виявляються як властивість особистості у різних умовах.

Одна із основних стратегій Нової української школи – дати дітям такі найсучасніші додаткові знання і уміння: вести діалог, творчо спілкуватися; вміння працювати незалежно від інших; здатність визнавати цінність людських індивідуальних відмінностей, поважати себе і оточуючих людей, приваблювати до себе ровесників, не конкурувати, а співробітничати.

Аналіз теоретичних та методичних підходів доводить, що формувальний характер освітнього процесу досягається шляхом створення певних педагогічних умов, виявлення та забезпечення яких необхідне для успішного вирішення завдань щодо формування духовно-моральних якостей.

Педагогічні умови формування духовно-моральних якостей молодших школярів – це взаємозалежна сукупність компонентів процесу, яка забезпечує розвиток духовно-моральної сфери школярів у процесі навчання.

Подивимось, як з'ясовують «педагогічні умови» наші дослідники. О. Бражнич, наприклад, це поняття тлумачить як сукупність змісту, методів, організаційних форм і матеріальних можливостей здійснення педагогічного процесу, що допомагає досягти означену мету [10].

В.Манько підкреслює, що педагогічні умови – це взаємопов'язані внутрішні та зовнішні компоненти педагогічної системи, від якої залежить результативність навчального процесу [30, С. 153-161].

Теоретичний аналіз науково-методичної літератури, дослідження науковців з даного питання уможливило сформувані наступні педагогічні умови, які б послугували становленню духовно-моральних якостей молодших школярів у процесі навчання:

- створення розвивального середовища, яке б забезпечило позитивний емоційний фон сприймання школярами морального змісту художніх творів;
- дотримання принципів системності та цілісності становлення духовно-морально якостей школярів у процесі навчання;
- підсумкове використання етичних бесід після читання творів.

Взаємодія наставника і школяра, розуміння вчителем школяра і навпаки, взаємодія між учасниками освітнього процесу послугує опорою отримання позитивного емоційного фону, що створює розвивальне середовище в умовах модернізації освіти і забезпечує позитивний вплив на становлення особистості, формування моральних цінностей і розвиток культури взагалі.

Про створення освітнього середовища наголошує НУШ «сучасне освітнє середовище – це система впливів й умов формування особистості, а також можливостей її розвитку, які містяться в соціальному та просторово-предметному оточенні» [31].

Значущою педагогічною умовою створення духовно-моральних якостей дітей молодшого шкільного віку є системність та цілісність їх використання,

формування яких здійснюється на уроках інтегрованого курсу «Я досліджую світ». Для прикладу, на уроках літературного читання художня література, яку використовують здобувачі початкової освіти у процесі навчання, допомагає усвідомлювати правильність і моральність своїх дій і вчинків, тому «перші кроки, які робить дитина на шляху розуміння художнього твору, можуть справити суттєвий вплив на формування її особистості, на її моральний розвиток» [52, С. 103-106].

Надалі вирізняється і третя педагогічна умова, зміст якої полягає у застосуванні етичних бесід після читання народних казок, що є важливою формою моральних бесід.

Етична бесіда, будучи успішним словесним методом, сприяє відтворенню раніше набутих знань, допомагає робити порівняльні висновки та заключення, що сприяє послідовному засвоєнню нових знань про конкретні предмети і явища. Разом з тим етична бесіда позитивно впливає на становлення у школярів моральної поведінки, у сприйнятті морально-людських та національних духовно-моральних якостей [25, с. 227].

Ефективно на здобувачів освіти початкової школи впливають елементи творчої роботи. Так, діти з великим інтересом і насолодою працюють над завданням, що зобов'язує їх продовжити зміст казки чи розповіді, завершити чиюсь думку.

Науковець А.Богущ зауважує, що моральний розвиток індивідуума вимагає «вдосконалення педагогічного процесу в напрямі підвищення культури морально-емоційних взаємин між учителем і школярем, забезпечення їхнього спілкування» [8, с. 156].

Ми стверджуємо, що у цьому питанні відіграє безапеляційна роль педагога, який володіє власними принциповими переконаннями, поглядами, уподобаннями, авторитетом, побудованому на єдності дій і вчинків, поведінці і слові, освіченості і культурі.

Найдоцільніше все це вибудовувати, як і це підкреслює А.Богущ, на проведенні етичних бесід після прочитаного твору.

Отже, використання комплексу педагогічних умов, тобто наявність розвивального середовища з метою забезпечення позитивного емоційного фону гарно впливатиме на процес становлення духовно-моральних якостей здобувачів початкової освіти.

2.3. Аналіз і результати педагогічного експерименту

Формування духовно-моральних якостей особистості – процес послідовний та тривалий. І справжнє виховання потребує, щоб моральний ідеал добра, правди, честі, духовної праці поселився навічно у юному серці, утверджувався у його практичній роботі та став невід'ємною частиною його свідомого життя. Ця освітня ідея такого змісту стає центральною, бо проголошує людину найвищою цінністю суспільства.

Вибудувати школяра з ціннісними установками і конкретними мотивами можна при умові, коли людська діяльність буде системою моральних спонукань особистості. Вільний час дитини має бути продуктивно організований, з користю використаний, бо «інакше неробство призведе до пустослів'я, ліні, непокори, злих вчинків» [29, с.178].

На думку сучасних педагогів-методистів, одним із конститутивних кшталтів всебічного і гармонійного розвитку особистості дитини є впровадження у навчання гурткової роботи, а саме роботу природничого гуртка «Юні друзі природи», який розширює життєвий досвід, допомагає усвідомити взаємозв'язок людини і природи, формує первинні поняття еколого-природничого напрямку, морально-етичні цінності у молодших школярів на початку свого навчання в школі.

Судження даного поняття залежить від багатьох причин: формування у юннатів розуміння взаємозв'язку природних явищ; вироблення проводити фенологічні спостереження; активізація пізнавальної та творчої діяльності здобувачів початкової освіти; розвиток знань, що сформувались у юннатів під

час вивчення курсу «Я досліджую світ» (природнича освітня галузь); виховання екологічно грамотної поведінки в природі.

Практика Нової української має багато напрацювань щодо досвіду використання гурткової роботи у системі морального виховання. У даному параграфі ми розглянемо приклади такої роботи.

Вчитель початкових класів Лохвицької гімназії №1 Полтавської області Волторніст Надія Миколаївна неабияке місце приділяє у навчанні гуртковій роботі. У її програмі з позашкільної освіти еколога-природничого напрямку зазначено, що ставлення до довкілля формується в процесі взаємодії емоційної, інтелектуальної та вольової сфер психіки школяра. Зміст навчального матеріалу знайомить юннатів із представникам флори і фауни рідного краю; умовами існування, які необхідні для живих істот; елементарними відомостями про взаємодію живої та неживої природи; значенням природи в житті людини; вчить дітей орієнтуватися в найближчому природному середовищі.

Апробувавши різні форми освітнього процесу та гурткової роботи педагогічний працівник Надія Волторніст найбільш влучними асигнує такі напрямки: засвоєння знань про типових представників рослинного і тваринного світу рідного краю; усвідомлення школярами значення фенологічних спостережень; забезпечення екологічного виховання і навчання, формування відповідального ставлення до природи і готовності до активних дій щодо її охорони; формування вміння догляду за об'єктами живої природи; досягнення розуміння у юннатів практичного значення природоохоронних знань.

Тематика класних та гурткових занять різноманітна. Керується вона побажаннями та захопленостями здобувачів початкової освіти. Напрямок таких форм роботи починається вступом і завершується заключним заняттям. Це можливо в умовах проведення вікторини «Сторінками улюблених книг». Крім цього школярі вчаться бути організованими, самокритичними, відповідальними, розвивають спостережливість, самостійність. Заслужений вчитель України, учитель-методист ЗОШ № 35 I-III ступенів Вінницької міської ради Юлія Миколаївна Олійник під час опрацювання улюблених художніх творів впроваджує нестандартні

прийоми освітнього процесу. Одним із найпоширеніших у її школі життя є прийом витлумачення ствердного підтексту вчинку діючих осіб. Суть його полягає в тому, що школярі не осуджують негативного героя, а стараються з'ясувати причини, чому він так зробив. Обговорюючи негативний персонаж, молодші школярі до нього відносяться справедливо, гуманно.

Не менш цікавими є інтерактивні прийоми роботи над текстом на уроках літературного читання мовно-літературної галузі. Саме їх пропонує учитель школи № 35 I-III ступенів Вінницької міської ради В. Белих у своїй роботі.

Опрацьовуючи текст художнього твору вчитель пропонує класу поділитися на групи: позитив, негатив, експерти. Школярі у тексті знаходять ті риси, що відповідають групі.

Для прикладу, група позитиву має негативне переробити на позитивне або з'ясувати причину такої поведінки, тобто під час опрацювання оповідання «Руденький» дітьми було виявлено 2 сторони оповідання:

- 1) Чорноволоса дівчинка повела себе негарно, бо забрала у іншої цукерку, а так робити не можна.
- 2) Русява – добра, тому що поділилася своєю цукерку.

Експерти спробували внести ясність у вчинок Чорноволосої дівчинки таким чином: ймовірно, їй не дозволяють батьки проїдати ласощі, тому вона не стрималася та забрала у подруги цукерку; просто вона не знала, що робити так не можна, бо вона забулася про культуру поведінки. Дітям імпонує робота в групах, тому що вони можуть мінятись в групах і розглядати художній текст із різних позицій.

Така робота дає хороший результат у досягненні не лише навчальних цілей, а й виховних.

Пилявка Ярослава Іванівна вчитель Дідилівської НВК ЗОЗ I-III ступенів у своїй копіткій праці для розвитку у молодших школярів використовує наступні ціннісні орієнтири: духовні; родинні, сімейні; естетичні переживання; віру у цінність, самостійність, свободу та незалежність людини; співчуття до ближнього; любов до батьків, дідів, предків; бережливе ставлення до

оточуючого середовища; виховання в дитини щастя від улюбленої праці; бажання чинити добро [37].

Надвагоме місце у моральному вихованні, на думку вчителя, призначається гурткам літературного читання. Серед творів, які мають винятковий вплив на дітей, Ярослава Іванівна виділяє оповідки, міфи, поезії, прислів'я, казки. Вона старається виховувати у школярів такі риси як чуйність, доброту, милосердя, потребу в повноцінній дружбі. А для цього частенько звертається до творів корифея педагогіки В. Сухомлинського («Кінь утік», «Сам себе перехитрив», «Врятував сонечко», «Де ночує водяна лілея», «Навіщо кажуть «Спасибі»»; виховуючи шанобливе ставлення до природи у творі А.Костецького «Метелика ловити я не хочу!», В.Скомаровського «Щиглик»; виховання доброзичливості у творі В.Сенцовського «Бабусин онучок», любові до Батьківщини у О.Пчілки «Вже ж у любому куточку» та ін. [37].

Неабиякого значення вчитель надає мирилкам, оскільки дуже часто маленькі школярики не вміють примиритися, просити пробачення за свої діяння.

Над вихованням взаємодопомоги, товаришкості, чесності допомагає працювати вчитель початкової ланки Комунального закладу загальної середньої освіти «Луцька гімназія №7 Луцької міської ради» Свідерко Л.Є. Саме вона підготувала здобувача початкової освіти 4-А класу Гуменко-Вейду Данила з початкового технічного моделювання, який посів I місце (за роботу «Весняні квіти» у номінації «Вироби в техніці оригамі та паперопластики») та Кальчика Матвія, посівного третє місце переможне місце на Луцькій міській олімпіаді з математики (під егідою Волинського національного університету імені Лесі Українки).

Отже, вчителі початкової ланки освіти вважають, що проведення як уроків так і гуртків, будь-якого напрямку позитивно впливають на формування у молодших школярів духовно-моральних якостей. Адже тут побутує багатоманітна тематика, різноманітний зміст творів, в яких віддзеркалюються різні сторони життя та діяльність здобувачів початкової освіти, розширюється

їхній світогляд, уточнюються і збагачуються знання, які сприяють вихованню найкращих почуттів, а саме: любові до природи, оточуючого довкілля, любові до рідної землі, доброзичливості, гуманізму, ввічливості, гарного ставлення до національних традицій українського народу та культури інших народів.

Формування духовно-моральних цінностей підростаючого покоління в умовах сучасності стає конститутивною педагогічною проблемою, від вирішення якої залежить майбутнє суспільства в цілому. Духовність, моральність – базова характеристика індивідуума, що виявляється в діяльності і поведінці.

Розглянемо чинну програму для з'ясування стану сформованості духовно-моральних якостей здобувачів освіти четвертого класу. У типовій програмі для загальноосвітніх освітніх закладів зауважено, що метою усіх форм освітнього процесу є розвиток дитячої особистості. Одним із надважливих завдань, які стоять перед загальноосвітнім закладом є виховання у дітей інтересу до навчання, праці, до набуття знань, умінь і навичок у різних галузях. Шкільні заняття покликані розвивати нахили школярів, модернізувати, поглиблювати і розширювати знання, прищеплювати здобувачам початкової освіти практичні навички і уміння, потрібні упродовж життя.

Кожний урок має мету, завдання та вимоги. На уроках використовуються різноманітні форми і методи, які приваблюють дітей.

У період молодшого шкільного віку дитина набуває значного обсягу знань, умінь і навичок, збагачує досвід своєї соціальної поведінки. Також відбувається інтенсивний розвиток почуттів: моральних, інтелектуальних і етичних. Саме початок навчання стає початком корінної зміни соціальної ситуації розвитку дитини та пристосування до життя.

Отже, проаналізувавши чинну програму та психолого-педагогічні джерела можна стверджувати, що на формування духовно-моральних цінностей у навчанні істотно впливають три складника: знання, емоції і воля.

На основі знань у здобувачів початкової освіти складаються певні уявлення про моральні якості. Прояв почуттів, специфічний емоційний стан –

здатні не тільки викликати досить сильне переживання, але і стати спонукальною дією, що визначає мотивацію поведінки особи. Як результат зміна внутрішнього світу людини.

Третій елемент становлення ціннісних орієнтацій – внутрішня творча сила, воля. Вони дозволяють індивідууму протистояти чужим для неї формам поведінки.

З метою вивчення процесу формування духовно-моральних цінностей у молодших школярів, як педагогічної проблеми, а також беручи до уваги актуальність цієї проблеми в сучасній системі освіти, нами було проведено експериментальне дослідження.

Метою експерименту було визначення рівня сформованості духовно-моральних якостей молодших школярів у процесі навчання. У дослідженні брали участь 30 школярів 4-Б класу комунального закладу загальної середньої освіти «Луцький ліцей №27 Луцької міської ради».

Ми виокремили завдання експериментального дослідження: підібрати діагностичний інструментарій для виявлення рівня сформованості духовно-моральних якостей молодших школярів; провести діагностичне дослідження школярів та проаналізувати отримані результати; схарактеризувати рівні сформованості духовно-моральних якостей у процесі навчання.

На констатувальному етапі дослідницько-експериментальної роботи було вирішено критерії та показники сформованості духовно-моральних якостей дітей молодшого шкільного віку у процесі навчання:

– *когнітивний* – знання елементарних понять морального змісту; обізнаність із сутністю і специфікою моральних якостей; точність і повнота моральних знань здобувачів початкової освіти;

– *оцінно-емоційний* – відношення до моральних цінностей; емоційне забарвлення моральних уявлень; глибина емоційних переживань;

– *поведінковий* – уміння висловлювати власні оціночні судження; стійкість поведінки, що включає в себе певну незмінність в різних ситуаціях (умовах); орієнтованість на відомі норми поведінки.

На констатувальному етапі експерименту відповідно до критеріїв та показників нами були виявлені наступні рівні сформованості духовно-моральних якостей дітей молодшого шкільного віку у процесі навчання: низький, середній та високий.

Низький рівень – у школярів практично не сформовані уявлення про моральні цінності, при їхній характеристиці дитина опирається на несуттєві ознаки, у них відсутнє позитивне ставлення до моральних категорій. У здобувачів початкової освіти з таким рівнем відсутні моральні потреби і мотиви, співчуття не проявляється, виражена егоцентриська спрямованість. Уявлення про себе нечисленні і поверхневі; власні оціночні судження відсутні, не виражено прагнення до формування моральних цінностей; спостерігається тенденція негативної поведінки, орієнтування на оцінку дорослого.

Середній рівень – у здобувачів початкової освіти є відокремлені уявлення про моральні цінності, не стійке сформоване ствердне ставлення до моральних норм і правил. З таким рівнем емоційне забарвлення моральних знань не стійке, відсутність чітко виражених моральних потреб і мотивів; переживання соціальної необхідності допомоги іншій людині. У них спостерігається неадекватна самооцінка, нестійка тенденція до позитивної поведінки, яка абсолютно орієнтується на оцінку дорослого.

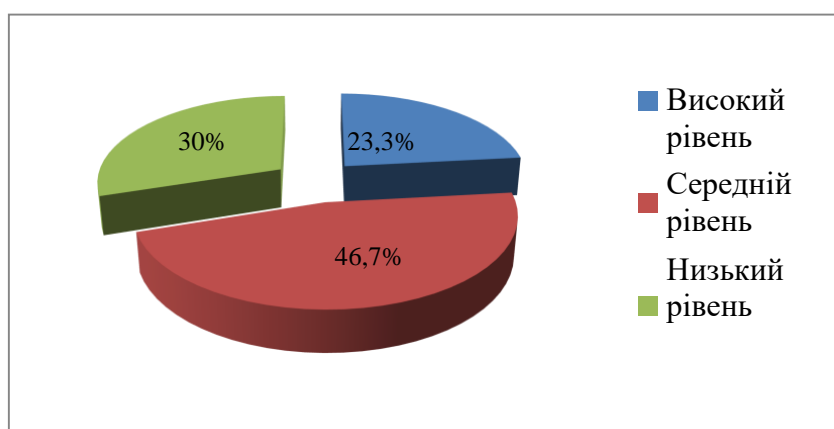
Високий рівень – у дітей окреслюються сформовані уявлення про моральні цінності та їх прояви на практиці; школярі здатні виділити їх істотні ознаки; у них присутня стійка емоційна забарвленість моральних уявлень. У здобувачів з таким рівнем яскраво виражені моральні потреби і мотиви; розвиненість співчуття, наявність уявлень про себе, своїх позитивних та негативних якостей, власні оціночні судження, які зорієнтовані на відомі норми поведінки.

На даному етапі ми провели спостереження за педагогічною діяльністю вчителя, з метою визначення форм роботи, які він використовує для формування духовно-моральних якостей у дітей четвертих класів. В більшості випадків вчителі використовують метод бесіди, коли-не-коли «Мікрофон» та «Асоціативний куш».

Спілкуючись із школярами і спостерігаючи за ними під час проходження педагогічної практики, ми помітили, що у більшості дітей не сформовані ціннісні орієнтації. Школярі не можуть розмежувати такі якості особистості, як добро і зло; через дитячу невимушеність і некомпетентність не вміють правдиво схарактеризувати думку про власні цінності, найчастіше вони говорять лише про матеріальні блага.

Для дослідження когнітивного критерію нами було проведено методичку «Визначення моральних понять» І. Колмогорова (додаток В).

За результатами опитування були отримані наступні результати: 23,3 % (7) – високий рівень; 46,7% (14) – середній рівень; 30% (9) – низький рівень.

Рис. 2.1. Рівні сформованості духовно-моральних якостей дітей молодшого шкільного віку за когнітивним критерієм (за методикою І. Колмогорова)

Проаналізувавши відповіді школярів, можна стверджувати, що здобувачам початкової освіти 4-го класу найпростіше було пояснити такі поняття, як «доброзичливість», «душевність», «чесність», «порядність», «працьовитість», «самостійність», «турбота», «піклування».

Для прикладу, на запитання «Що значить бути доброзичливим?», переважна більшість здобувачів освіти початкової ланки відповідала таким чином: «допомагаю мамі, людям в літах, виручаю інших в скрутну хвилину»; «бути чесним?» – не обдурювати, бути відвертим; «що значить бути дбайливим?» – значить опікати, глядіти дідуся, турбуватися про оточуючих і

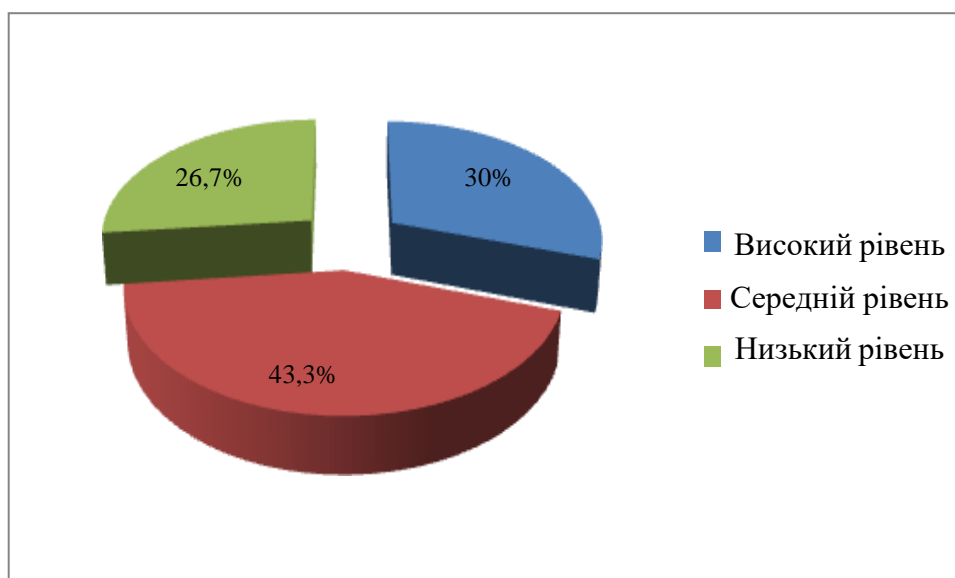
про себе, робити щось за іншого, коли він нездужає. Такі поняття як «справедливість», «винахідливість», «організованість» – були найскладнішими.

Методика «Ідеальний казковий герой» була використана для визначення оцінно-емоційного критерію. Метою даної методики було виявлення ціннісних уявлень про те, якою має бути ідеальна особа. Для цього молодшим школярам було подано завдання: «Уяви, свого улюбленого казкового героя та намалюй його кольоровими олівцями, фломастерами». Після виконання малюнка запитання: «Подумай і напиши, якими рисами характеру він повинен володіти».

Проаналізувавши малюнки школярів, ми можемо зробити висновок про те, що взірцями третьокласників серед казкових героїв є «Червона шапочка», «Русалонька», «Гаррі Потер», «Людина-паук», «Бетмен», інколи герої з народних казок – Вовк, Лисичка, Колобок. Зазначені дітьми якості, риси та особливості намальованих казкових героїв носили елементарний характер, що свідчить про незнання більш складних морально-етичних категорій.

Характерними рисами для книжкових казкових героїв здобувачі початкової освіти 4-го класу вважають добро, красу, розум, розсуд, веселість, сміливість, хоробрість. Такі якості як успішність, справедливість, працьовитість, організованість, здібність, творчість – менш визнані. Цікавим було те, що зазначенні школярами ознаки не завжди розкривають намальований дітьми ідеал казкового героя, для прикладу: відтворивши Вовка діти характеризують його як злого, красивого, хороброго. Дані якості не є ідеальними духовно-моральними категоріями.

Кількість молодших школярів, які відтворивши свого ідеального книжкового казкового героя та безпомилково, правильно охарактеризували його відповідно до духовно-моральних якостей становить – 30 % високого рівня (9 здобувачів початкової освіти), 43,3 % середнього рівня (13), які у своєму описі невдало зазначили 1-2 якості, решта 26,7 % низького рівня (8 молодших школярів) (див. рис.2.2.)

Рис.2.2. Рівні сформованості духовно-моральних якостей молодших школярів за оцінно-емоційним критерієм

Таким чином, результати нашого дослідження за допомогою методики «Ідеальний казковий герой» засвідчили, що поняття «ідеал» у школярів 3-го класу сформований у незначній кількості, вдосконалення та роз'яснення вимагають морально-етичні категорії.

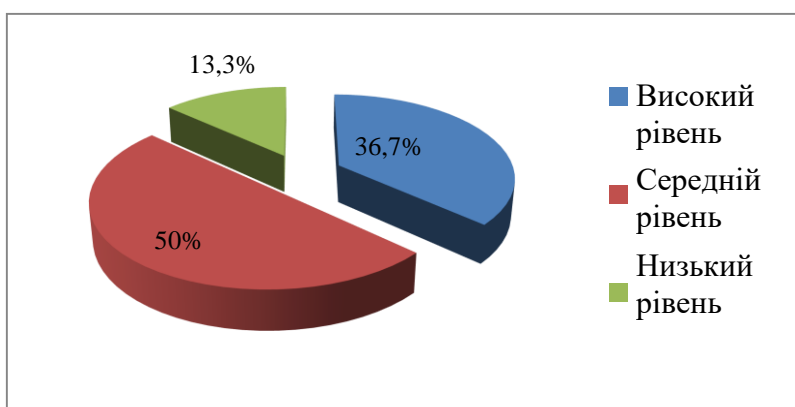
Запропонувавши здобувачам освіти початкової школи послухати оповідання В. Сухомлинського «Покинуте кошеня» ми провели бесіду за його змістом. Нам цікаво було знати чи накопичується у них система духовно-морально правил, чи змінюється судження на вже знайомі ситуації, як вони себе проявлять за певних обставин.

Щоб визначити третій критерій, ми скористалися подібною ситуацією для міркування: школярі прослухали розповідь поданою вчителем та доповнили її своїми думками. «Навчання закінчилося. Оріся вирушила додому звичною для неї дорогою. Ввійшовши у парк вона зненацька почула нерозбірливий звук. Піднявши голівку догори школярка помітила малесеньке кошенятко. Воно злякано, благально дивилося вниз й перелякано нявчало». Ми поставили школярам запитання «Щоб ти зробив будучи Орісею?» На жаль, високий рівень характерний лише для 36,7 % (11) дітей. Їм властивий підвищений рівень

розуміння та співпереживання героїв художніх творів. Вони вміють інтерпретувати стосунки у власному житті, порівнюють із власного досвіду.

Середній рівень виявлено у 50 % (15) опитаних школярів. У них наявні поверхові знання про духовно-моральні якості та духовно-моральну сферу. Діти мало виявляють моральні якості, а у випадку найменшого тиску готові відмовитися від своїх переконань і рішень, вони турбуються про себе.

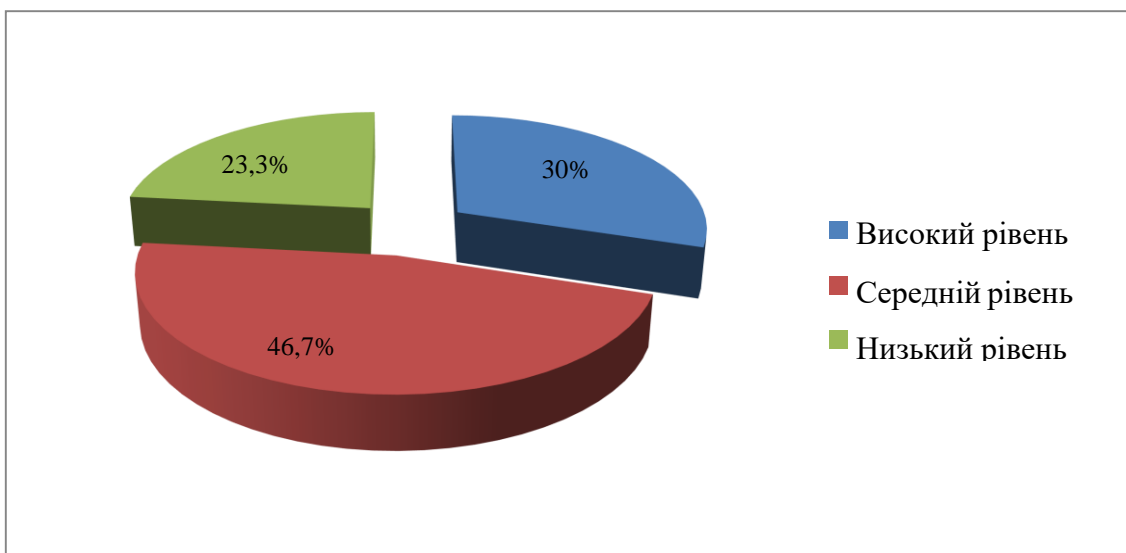
Низький рівень було досліджено в 13,3 % (4) школярів молодшого шкільного віку. У них відчуваються егоїстичні світосприйняття, безклопітні, схильні наслідувати манери свого ідеалу. Для прикладу: «Добре, що котеня сиділо на дереві, воно могло мене подряпати. Через нього я міг би потрапити до клініки». Результати подано на рис.2.3.

Рис.2.3. Рівні сформованості духовно-моральних якостей молодших школярів за поведінковим критерієм

Отже, під час нашого дослідження було виділено рівні сформованості моральних якостей молодших школярів на основі критеріїв та показників (когнітивний, оцінно-емоційний та поведінковий).

Таким чином: високий рівень притаманний 30 % (9 здобувачів початкової освіти), середній рівень – 46,6 % (14) та низький рівень – 23,3 % (7 школярів молодшого шкільного віку) (рис. 2.4).

Рис. 2.4. Рівні сформованості духовно-моральних якостей молодших школярів

Отже, після проведення дослідження ми виявили, що духовно-моральних якості у здобувачів освіти початкової ланки сформовані на достатньому рівні. Діти навчаються формулювати власні оцінні судження на основі прочитаного художнього твору, збагачуються знаннями про морально-етичні норми. Проте формування моральних якостей під час гурткової роботи вимагає употужнення і більшої системності для досягнення ліпших результатів.

ВИСНОВКИ

Питання формування духовно-моральних якостей здобувачів початкової освіти займає одне із ключових місць в освітньому процесі. Суть духовно-морального виховання на засадах гуманістичної моралі щодо молодших школярів розглядається нами як сукупність знань про добро і зло, справедливість, честь, самоповагу, гідність, гордість, совість, обов'язок, відповідальність тощо.

Експериментальна робота, теоретичний пошук згідно до поставлених завдань дозволили зробити такі заключення:

1.Огляд філософської, наукової психолого-педагогічної та спеціальної літератури, аналіз нормативних документів і узагальнення досвіду навчання та виховання щодо даної проблеми показав, що формування духовно-моральних цінностей молодших школярів є актуальною для всіх періодів розвитку людства.

Досліджуване питання знайшло відображення у ряді наукових праць, зокрема з таких проблем: морально-етичне виховання (А.Богущ, А.Каніщенко, А.Корнійчук, В.Мацулевич, Н.Смовська, К.Щербакова); виховання культури поведінки школярів (В.Білоусова, Н.Богданова, Т.Говорун, Н.Кисельова та ін.); етики взаємин у шкільному колективі (В.Білоусова, О.Матвієнко); виховання моралі у молодших школярів наголошували Б.Ананьєва, Н.Волошина, І.Зязюн).

2.З'ясовано зміст і концепти таких основних формулювань, що становлять понятійно-категоріальний апарат дослідження: «молодші школярі», «здобувачі початкової освіти», «моральне виховання», «духовно-моральні цінності», «навчання», «початкова школа» встановлено їх взаємозв'язок і взаємозалежність; схарактеризовано особливості формування духовно-моральних якостей у молодших школярів.

3.Нами було проведене дослідження з метою виявлення рівня розвитку духовно-моральних якостей здобувачів початкової освіти на базі Комунального закладу загальної середньої освіти «Луцький ліцей №27 Луцької міської ради». та доцільність і правильність встановлених умов їх ефективного розвитку.

На констатувальному етапі дослідницько-експериментальної роботи було визначено педагогічні умови, вирішено критерії та показники сформованості: когнітивний, оцінно-емоційний, поведінковий, відповідно до яких установлено рівні сформованості духовно-моральних якостей: низький, середній та високий, що відображають їхню сутність.

Високий рівень притаманний 26,7 % (8), середній рівень – 46,6 % (14 школярів) та низький рівень – 26,7 % (8 здобувачів початкової освіти).

Результати даного етапу експерименту дали можливість виявити загалом середній рівень сформованості.

4. Ознайомлення з наступним вивченням досвіду вчителів-практиків, аналіз наукових джерел з цієї проблеми, наша експериментальна робота допомогли з'ясувати педагогічні умови, які б сприяли ефективному формуванню духовно-моральних якостей молодших школярів у процесі навчання.

5. Результати експериментального дослідження в цілому засвідчили ефективність визначених і теоретично обґрунтованих педагогічних умов. Формування духовно-моральних якостей у молодших школярів буде ефективним, якщо педагог буде користуватися різними формами, методами та прийомами.

Таким чином, формування духовно-моральних якостей здобувачів початкової освіти у процесі навчання відкриває можливість подальшої роботи для її досліджування.

Проведене дослідження не вичерпує всіх аспектів цієї досить складної проблеми. Проте отримані нами результати є відповідним внеском у її ефективне розв'язання.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Балл Г.О. Гуманістичні засади педагогічної діяльності. *Педагогіка та психологія*. 1994. №2. С. 3-11.
2. Басюк Н. Орієнтири вчителя у моральному вихованні молодших школярів. *Рідна школа*. 2007. № 3. С. 21-22.
3. Бакалюк В. Ідеї В.Сухомлинського у сучасній школі. Управління школою (Основа) : *Науково-методичний журнал*. 2004. №13. 32с.
4. Балютіна К., Сосновська М. Зростаєте справжніми людьми (В.Сухомлинський «Покинуте кошеня»). *Початкова школа*. 2008. №9. С. 34-36
5. Бібік Н. Спитає тебе, дитино, хто ти (казка як засіб формування життєвих цінностей). *Учитель початкової школи*. 2017. № 8. С. 34-35.
6. Білозерська С.І. Молодший школяр як суб'єкт моральної поведінки. Моральна свідомість та самосвідомість особистості : монографія / за ред. проф. М.В. Савчина, доц. І.М. Галяна. Дрогобич : Редакційно-видавничий відділ ДДПУ імені Івана Франка, 2009. С. 117-133.
7. Бех И.Д. Психологические основы нравственного развития личности. Київ : Молодь, 1992.
8. Богуш А. М. Педагогічні виміри В. Сухомлинського в сучасному освітньому просторі : монографія. Київ : Вид. Дім «Слово», 2008. 272 с.
9. Боришевський М.Й. Духовні цінності в становленні особистості-громадянина. *Педагогіка і психологія*. 2017. №1. С. 144-150.
10. Бражнич О. Г. Педагогічні умови диференційованого навчання учнів загальноосвітньої школи : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.07 / Кривий Ріг, 2001. 238 с.
11. Бужина І.В. Гуманістичні відношення молодших школярів: сутність, досвід, закономірності : монографія Одеса : «Маяк», 2001.182с.
12. Бутківська Т.В. Цінності від учителя до учня. *Початкова школа*. 2017. № 2. С. 6-9.

13.Ващенко Т.С. Діагностика моральних цінностей особистості школярів. *Рідна школа*. 1996. № 2. С. 24.

14.Власенко О.М. Формування моральних цінностей засобами моделювання педагогічних ситуацій : методичні рекомендації. Житомир: ЖДУ, 2005. 76 с.

15.Волкова Н.П. Педагогіка : посібник для студентів вищих навчальних закладів. Київ : Видавничий центр «Академія», 2001. 576 с.

16.Ганнусенко Н.І., Чорна К.І. Сучасні підходи до морального виховання особистості. *Часопис для вчителів, батьків і дітей «Світ виховання»*. 2004. №5. С. 13-17.

17.Дашков А.А. Моральне виховання в історії педагогіки. *Учитель*. 2000. №2. С. 11-15.

18.Донцов А.В Педагогічні умови функціонування системи формування моральної культури майбутніх учителів. Харків : *Наукові записки кафедри педагогіки*. № 36. 2014. С.77-85

19.Зверева І.Д. Діагностика моральної вихованості школярів : методичний посібник. Київ : ІСДО, 2015. 156 с.

20.Зязюн І.А. Педагогіка добра: ідеали і реалії : наук.-метод. пос. Київ : МАУП. 2000. 312 с.

21.Коменский Я.А., Локк Дж., Руссо Ж.-Ж., Песталоцци И.Г. Педагогическое наследие / сост. В. М. Кларин, А. Н. Джуринский. Педагогика, 1987. 416 с.

22.Концепція виховання дітей та молоді у національній системі освіти: Виховна робота в закладах освіти України : зб. норм. док. та метод. рек. Київ : ІЗМН. Випуск II. 2018. С. 179-181.

23.Ковальчук І.В. Моральне виховання учнів українських шкіл (друга половина ХІХ-початок ХХ ст.). Івано-Франківськ : Байда, 2002. С. 36-39

24.Кузь В.Г., Руденко Ю.Д. Основи національного виховання : концептуальні положення. Київ : Освіта, 2006. 122с.

25. Кузьмінський А.І., Вовк Л.П., Омеляненко В.Л. Педагогіка : завдання і ситуації : Практикум. Київ : Знання-Прес, 2003. 429 с.

26. Лебідь І.В. Функціонування моральних цінностей у аспекті особистісно-зорієнтованого виховання. Морально-духовний розвиток особистості в сучасних умовах (Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді) : зб. наук. праць. Київ : пед. думка, 2000. С. 109-113.

27. Людина як предмет виховання : [урив. передмови] / К. Д. Ушинський // Педагогічна майстерність : хрестоматія / за ред. І. А. Зязюна. Київ : Вища школа, 2006. С. 275-276.

28. Малахов В.А. Етика : курс лекцій : навч. посібник. Київ : «Либідь», 2018. 384 с.

29. Матвієнко О.В. Моральне виховання молодших школярів у позаурочній та позашкільній діяльності. Київ: Молодь, 2000. 223с.

30. Манько В.М. Дидактичні умови формування у студентів професійно-пізнавального інтересу до спеціальних дисциплін : зб. наук. пр. Національного педагогічного університету ім. М. Драгоманова. Київ : Логос, 2000. Вип. 2. С. 153-161.

31. Методичні рекомендації щодо створення освітнього середовища в перших класах Нової української школи. <http://school19.zp.ua/1232-ctvorennya-osvitnogo-seredovishcha-v-pershikh-klasakh-novoji-ukrajinskoji-shkoli.html>.

32. Немов Р.С. Психологія. Кн. 1.: Загальні основи психології. Київ : Владос, 2000. 148 с.

33. Огієнко І. Українська культура : коротка історія культурного життя укр. Народу. Київ : «Довіра», 2012. 141с.

34. Психологічний словник: за ред. В.І. Войтка. Київ : Вища школа, 1982. 232 с.

34. Попов Л.А. Грани духовності. *Сер. Педагогіка*. 2016. №1. С. 40-43.

35. Психологія і педагогіка життєтворчості : навч.-метод. пос. / Ред. рада Доній В.М., Несен Т.М., Сохань Л.В., Єрмаков І.Г. Київ : ІЗМН, 1996. 792 с.

37. Пилявка В.І. Можливості уроків читання для виховання в молодших

школярів загальнолюдських цінностей http://didyliv-nvk.lvivsch.in.ua/pro_shkolu/storinka_uchitelya_pochatkovih_klasiv_pilyavki_ua_roslavi_ivanivni.

38.Сковорода Г. Вірші, пісні, байки, діалоги, трактати, притчі. Київ : «Наукова думка». 2003. 542с.

39.Стельмахович М.Г. Виховні цінності традиційної української родини // Цінності освіти і виховання : наук.-метод. зб. Київ. 1997.С.127-132.

40.Стельмахович М. Г. Теорія і практика українського національного виховання. Івано-Франківськ, 1996. 148 с.

41.Сухомлинська О.В. Про стан теорії і практики виховання в освітньому просторі України. *Шлях освіти*. 1998. №3. С. 2-5.

42.Сухомлинський В.О. Вибрані твори в 5-ти томах. Київ : *Радянська школа*. 1976. 639 с.

43.Ушинский К.Д. Собрание починений. Просвещение, 1985.

44.Фіцула М.М. Педагогіка : навч. пос. для студентів вищих пед. закладів освіти. Тернопіль : Навчальна книга «Богдан», 1997. 192с.

45.Чернуха А.М., Сухомойленко О.П. Виховання як спосіб формування та реалізації моральної культури людини // Проблеми філософії. Республіканський міжвідомчий науковий збірник. Культура, світогляд, гуманізм. Київ : Либідь, 2011. Вип. 87. С. 104-111.

46.Чижевський Б.Г. Актуальні проблеми побудови національної системи виховання в умовах державотворчого процесу в Україні // Цінності освіти і виховання : наук.-метод. зб. / За заг. ред. О.В.Сухомлинської та ін. Київ, 1997. С. 79-83.

47.Хоружа Л. Формуємо культуру поведінки молодших школярів. *Початкова школа*. 2007. № 2. С. 52-57.

48.Шевченко Т.Г.Буквар південноруський 1861 року : для мол. та серед.шк. віку. Київ : «Веселка» 2001. 63с.

49.Южевич В. Моральне виховання в школі і поза нею. *Родина і школа*. 2009. № 3. С. 19-22.

50.Ярмоліцький В.І. Філософія історії : посібник для студентів вищих навчальних закладів. Житомир, 2009.

51.Яровська О. Як виховати високоморальну особистість. *Родина і школа*. 2000. № 8. С. 29-32.

52.Ярохно Л. Роль книжки в житті людини. Українська мова й література в середніх школах, гімназіях, ліцеях та колегіумах. 2003. № 4. С. 103-106.

54.The Secret of Family Happiness. Wachturm-Gesellschaft, Selters/Taunus, 2006.

55.<http://uk.wikipedia.org>

56.<http://www.twirpx.com>

57.<http://www.buklib.net>

58.<http://www.lib.ua-ru.net>

**Тест для виявлення рівня сформованості духовно-моральних якостей
молодших школярів.**

1. Чи багато в тебе друзів? Так. Ні.
2. Чи відвідуєш ти гуртки, секції, позакласні заняття? Так. Ні.
3. Чи допомагаєш ти дорослим по дому? Так. Ні.
4. Чи говориш ти правду, якщо вчинив поганий вчинок? Так. Ні.
5. Чи розповідають тобі друзі свої таємниці? Так. Ні.
6. Чи вмієш ти їх берегти? Так. Ні.
7. Чи ображаєшся ти, якщо другу приділяють більше уваги, ніж тобі? Так.
Ні.
8. Чи любиш ти завжди бути першим, кращим за інших, завжди вигравати? Так. Ні.
9. Чи заважають тобі докори сумління, якщо ти вчинив щось неправильно? Так. Ні.
10. Чи заступишся ти, якщо побачиш, що когось несправедливо ображають? Так. Ні.
11. Чи знаєш ти, що таке милосердя? Так. Ні.
12. Чи вмієш ти аналізувати свої вчинки? Так. Ні.

Необхідне підкреслити. Відповідь «Так» – 1 бал, відповідь «Ні» – 0 балів.

**Методика для виявлення сформованості духовно-моральних якостей
школярів «Закінчи речення»**

1. Якщо я бачу, що когось ображають, я ...
2. Якщо у мого друга неприємності, я ...
3. Якщо друг довірив мені таємницю, я ...
4. Якщо я зустріну на вулиці людину з обмеженими можливостями, я .
5. Якщо мене попросять допомогти, я ...
6. Якщо я вчинив несправедливо по відношенню до інших, я ...
7. Якщо я побачу на вулиці голодну тваринку, я ...
8. Якщо я бачу, що мій друг на мене чомусь ображається, я ...
9. Якщо у мене радість, я ...
10. Якщо у мого друга горе, я ...

**МЕТОДИКА «ВИЗНАЧЕННЯ МОРАЛЬНИХ ПОНЯТЬ»
(ЗА І. КОЛМОГОРОВИМ)**

Мета: вивчення уявлень про моральні якості, суб'єктивного ставлення до них.

Хід проведення: вчитель проводить бесіду із здобувачами початкової освіти. Педагог звертається до школярів: Діти, я Вам пропоную відповісти на запитання.

Питання № 1

- а) Що значить бути добрим?
- б) Це гарна якість?
- в) Ти б хотів бути таким?

Питання № 2

- а) Що значить бути щедрим?
- б) Це гарна якість?
- в) Ти б хотів бути таким?

Питання № 3

- а) Що значить бути чесним?
- б) Це гарна якість?
- в) Ти б хотів бути таким?

Питання № 4

- а) Що значить бути доброзичливим?
- б) Це гарна якість?
- в) Ти б хотів бути таким?

Питання № 5

- а) Що значить бути справедливим?
- б) Це гарна якість?
- в) Ти б хотів бути таким?

Питання № 6

- а) Що значить бути працьовитим?
- б) Це гарна якість?
- в) Ти б хотів бути таким?

Питання № 7

- а) Що значить бути самостійним?
- б) Це гарна якість?
- в) Ти б хотів бути таким?

Питання №8

- а)Що значить бути дбайливим?
- б)Це гарна якість?
- в) и б хотів бути таким?

Питання № 10

- а) Що значить бути діловитим?
- б) Гарна якість?
- в) Ти б хотів бути таким?